

Ltn

683

19 99.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԹՇՈՒԱՌԵՆԵՐԸ
ԻՐԱԿԱՆ ԳԼԽ. ԴԱՐԱՆ

ԳՐԵՅ

ՄԻՐՏԻՉ Ս. ԹԻՒԹԻՒՆՆԵՐԵՅԸ
ԷԼԻՐԱՌՈՅԺ Ի ՐՈՒՍՃՈՒԳ

ՄԱՐՍԷԼ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏՊԱՐԱՆ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ

Marseille. — Imp. du Midi, rue Vacon, 50.

1889

1862.

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Առ սիրելի ընթերցողս.

Ներկայ ժամանակակից վէպիկա թէպէտեւ ճշմարիտ դէպքեր կը պարունակէ, այսու ամենայնիւ, ինչպէս որ հեղինակ մը կստիպուի ընել, յարմար տեղերն ալ եւեւագրութիւնք չեն զրացուած: «Հայաստանի թշուառները» ըսի, որովհետեւ Հայաստանցւոց թշուառութեան մէկ վեճ մասը կը ծնի պանդխտութենէն: Այս պանդխտութեան մէջ մաշուելով անդադար Հայաստանցւոց զգացումներն, հետզհետէ անընդունակ կը դառնան նոքա զգալու այլ եւս ո՛չ երեխայի ժպիտը և ո՛չ կնոջ արտասուքը. Հայաստանցի երիտասարդը դեռ իւր առաջին մեղրամիտը չը լրացուցած, կը թողու իւր նոր հարսն անտէր և անմխիթար և ինք կը հեռանայ օտար աշխարհ: Խեղճ կիներ կոպատէ ամուսնոյն. կանցնին տարիներ, 5-10-15. նա դեռ կոպատէ: Վեցձապէս օր մը անուղղակի կերպիւ նրա մահուան լուրը կը ըէ. թշուառ կիներ արցունք թափելով

9683-60

39. 682

աչքերը նուազեցէ յետոյ, մեռելներու կարգը կանցունէ իւր ամուսինը ու դարձեալ կսկսի ողբալ իւր վիճակը: Կանցնին երկար տարիներ և յանկարծ կը յայտնուի գծուծ, մաշուած, ալեւոր մի անձ. նա այն անձն է որոյ մահուան լուրը կինը 8-10 տարի առաջ առնելէ յետոյ ամուսնացած էր ուրիշ մարդու մը հետ, ուրիշ գերդաստանի մը մայր եղած էր. մէկ խօսքով մոռացած էր զնա և իբրեւ օտար կը նայէր իւր ամուսնոյն: Այդ թշուառ ամուսինը կազաչէ որ զինքը ընդունի դարձեալ. բայց խեղճ կնոջ սիրտը կաշկանդեալ է այլ եւս այն անձի հետ որ ընտանեկան կեանք վարած է 8-10 տարիներ: Ահաւասիկ հայ ժողովրդի կեանքի սարսափելի թշուառութեանց հետեւանքներէ մին: Ուրիշ մ'ալ թողլով իւր մանկամարդ կինը, անմեղ երեսայները, կը հեռանայ հայրենի տունէն. Կայէնի նման կը թափառի աշխարհէ աշխարհ և երկրէ երկիր: Կանցնին տարիներ, նա բոլորովին կը մոռնայ իւր ընտանիքը. կը վարուի խղճի և ազնուութեան հակառակ, իւր երիտասարդ ծաղիկ հասակը կը թող-

մեցնէ անպատիւ կանանց հետ, նա իւր ճակտին քրտամբը վաստըկած դրամը կը վատնէ անազնիւ միջոցներով և եթէ օր մը դառնայ հայրենիք, նա կը վարձատրէ իւր անմեղ կինը ... այլ և այլ սարսափելի ախտերով... Այսպիսի մեր հայրենակիցներ կարող ես գտնել մեծ մասամբ Գանուբի ափանց վրայ ռոմանական և պուլկարական քաղաքաց մէջ ուր ընտանեցած են օտար ազգերու հետ, բոլորովին մոռնալով իրենց ազնիւ ընտանիքը: Ես կը ճանչեմ տասնէ աւելի հայաստանցի պանդուխտներ որոց մի քանիներն ընտանեաց և զաւակաց տէր են հայրենիքի մէջ ու այստեղ ալ կապրին անպատիւ տարփուհիներու հետ. չարաչար և վատութեամբ կը խաբեն հայրենիքի մէջ իրենց կիները թէ պիտի վերադառնան. խեղճերը կսպասեն, բայց աւա՜ղ որ կը խաբուին, մինչեւ անգամ Հայաստանի գերեզմանատունները զուրկ են երիտասարդներէ. ինչպէս որ ըսի, նոքա մեծ մասամբ կը մեռնին պանդխտութեան մէջ և կը թաղուին օտար երկիրներու հողին տակ: Եւ ի՞նչ է պատճառը նոցա

թշուառութեան . ահաւասիկ անուրանալի և ճշմարիտ ապացոյց մը : Նոքա հայրենի երկրին մէջ չեն կարող հայթայթել իրենց ապրուստը , անոր համար օտարութեան և պանդխտութեան մէջ կորոնեն իրենց բաղդը . չեն գիտեր և ո՛չ մի արհեստ և չեն վարժուած աշխատիլ հայրենի երկրին մէջ , վասն զի աշխատութեանը արդիւնքը իրը չէ , Քուրդին բաժինն է . մէկ խօսքով՝ չեն գիտեր խաբեբայութիւն անել : Յիրաւի ուրջա՛մի քաղցր է աշխատութեան արդիւնքը հայրենի հողին վրայ . բայց դուրկ են այդ աշխատութեանէ մեր հայերը : Գլխաւոր պատճառ մ'ալ՝ անօրէն Քրդաց հարստահարութիւններն և թուրք անիրաւ կառավարութեան անտարբերութիւնն են . երկուքն ալ հաւասարապէս պատճառ եղած են Հայաստանցոց պանդխտութեան և թշուառութեան և խոչընդոտ մեր ազգի զարգացման և յառաջդիմութեան : Քանի որ ճշմարտութիւն մ'է այս , ուրեմն երկնից արդարադատ բազուկն ալ , վրէժխնդիր ճշմարտութեան , պիտի հարուածէ անշուշտ մի օր մեր այդ թշնամիներ :

Մնամ անձնանուէր

Ազատութեան Ազգիս Հայոց
ՄԿՐՏԻԶ Ս. ԹԻԻԹԻԻՆՃԻԷՅԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԸ

Ա.

Ասկից 25 տարի առաջ , ապրիլ ամսոյ սկիզբները , փոթորկալից երեկոյ մը , Վանայ արեւելեան կողմը հայաբնակ Արջակ գիւղի Նորաշէն անուն թաղի անկիւնը աղքատիկ խրճիթի մը մէջ երկու նորապսակներ , այր և կին , դէմ առ դէմ պատուհանը նստած երկնից կամարը կը դիտէին : Հողէ կանթեղ մը կը լուսաւորէր իրենց փոքրիկ սենեակը . իսկ դուրսը նորածին լուսինը ծածկուած էր նուրբ ամպերով և չողչողուն աստղերը չէին փայլէր երկընքի երեսը . մերթ Ընդ մերթ խուռ ուրոամուքներէ յետոյ փայլակը կը լուսաւորէր սենեակը : Ի՛նչ սարսափելի քամի , ըսաւ Յովսէփ իւր կնոջ : — Այո՛ , սիրելիս , այս գիշերուան յանկարծ օդին գէշնալը վաղ առաւօտեան քու ընելիք ճամբորդութեանդ արդեւք ըլլալու հա-

մար է . կը տեսնես որ երկինք անգամ
կը բողբոջէ քեզի դէմ որ զիս այսպէս մի-
այնակ պիտի թողուս և մեկնիս օտար
աշխարհ , պատասխանեց Նրանիկ ցաւա-
գին ժպիտով մը : — Ի՞նչ անենք . մեր
ազգի անողորմ ճակատագիրը այս է .
պէտք է որ երթամ ապագայ պատրաս-
տելու . այն Հայը որ պանդխտութիւն չա-
նէր , չէ կարող կատարեալ մարդ դառ-
նալ . այն Հայը որ տարիներով օտար եր-
կրի վրայ չհեծեր անոք և անմխիթար ,
չէ կարող կոչուիլ Հայաստանցի հայ . ա՛հ ,
սիրելիս , եթէ մենք մեր հողի վրայ կե-
նանք , այս բոլոր դաշտերը պէտք է ամ-
բողջապէս խրճիթներով լեցունին , պէտք
է այստեղեր նորանոր գիւղեր հիմնարկ-
ուին . ահա այն ատեն Հայոց աշխարհը
նահապետական ընտանիքներով պիտի
լեցուի , ինչպէս որ ժամանակաւ . բայց... :
Այսպէս ըսելով յանկարծ երկու արցունք
տեսնուեցաւ Յովսէփի աչերուն մէջ :

Յետոյ ողորմելի ձայնով յարեց Նրա-
նիկ . Նս իմ խոստմունքս կը կատարեմ ,
դու անհոգ եղի՛ր , պանդխտութեանդ
մէջ միշտ զուարթ և երջանիկ եղի՛ր , ինչ-

պէս երջանիկ է երգասէր սոխալը . դու
բարեսիրտ ես ու զիս անմխիթար չես թո-
ղուր . ա՛հ , իցիւ թէ դու մեկնելէդ վեր-
ջը բոլոր օրերը գիշեր դառնային և ես
երկնքի փայլելուն աստղերուն հետ միշտ
լայի քու վիճակդ . ահա վաղուընէ սկսած
սեւ սգոյ մէջ պիտի մոնեմ մինչեւ քու
վերադարձդ : Հագիւ կարողացաւ նա այս
խօսքերը աւարտել , իր սիրոյ առաջին ար-
ցունքներն սկսան հոսել այտերն ի վար :
Նոյն գիշերն երկու թշուառներն իրարու
գիրկ արցունք թափելով , առաւօտեան
արշալոյսը ծագելու մօտ անկողին մօտն :
Մի քանի ժամ վերջը արեւուն կենսատու
ճառագայթները սկսան խրճիթին կիսա-
կործան պատուհաններէն ներս թափան-
ցել . Յովսէփ բացաւ իւր քնահատեալ ա-
չերը , տեսաւ որ Նրանիկ գլուխը երկու
ձեռացը մէջ առած ջերմ արտասուք կը
թափէր իւր ամուսնոյն վրայ . նա բոլոր
գիշերը իւր աչքերը չէր գոցած , կարօտը
առնելու համար մինչեւ արշալոյս հսկած
էր անոր վրայ , քանզի առաջին և վեր-
ջին գիշերն էր : Խեղճին սիրտը ովկիանո-
սի մէջ ալեկոծեալ նաւակի նման տակ-

նուիրայ կը լինէր, իրեն համար մխիթարութիւն չկար, կը կարծէր թէ նրա մեկնելէ վերջն այլ եւս պիտի չտեսներ իւր ամուսնոյն դէմքը : Ահ, այդ արցունքներդ կայրեն հոգիս, ըսաւ Յովսէփ . ա՛լ բաւական է, պէտք է երթամ, անկարելի է ինձ հոս կենալ . ի՞նչ անենք, մեր երկրի դարաւոր սովորութիւնն է այս . թո՛ղ անիծեալ լինի այն անձը որ զմեզ այսպիսի անտանելի թշուառութեան ենթարկելու պատճառ եղած է ժամանակաւ . մեր այս արցունքները երբէք ազդեցութիւն մը չունին մեր թշուառութիւնը փարատելու : Երբ Յովսէփ և Նրանիկ զիրար կը մխիթարէին, յանկարծ սենեկին դուռը բացուեցաւ և երկու հոգի, մին 40 տարեկան կին մը և միւսը 45 տարեկան այր մը, դրանք սեմին մէջ երեւցան . նոքա Յովսէփի ծնողքն էին : Հայրը իմաց տուաւ որ պատրաստուի վասն զի կարաւանը Արջակ հասած է և թէ երկու ժամէն ճամբայ պիտի ելնէ դէպի Վան : Երանիկ երբ լսեց այս խօսքերը, ինչպէս մահուան դատապարտեալ յանցաւոր մը դահճին առջեւ նստելու ատեն ներկայ

գտնուողներէն իր յանցանացը ներումն խնդրելու համար յուսահատական դէմքով կը նայի, նոյնպիսի ցաւագին նայուածք մը թողուց նա ալ Յովսէփի ծնողացը վրայ : Անշուշտ անոնցմէ օգնութիւն և յոյս կազնկալէր և ըսել կուզէր թէ մի՛ թողուք ամուսինս օտար աշխարհ երթալու, վասն զի թշուառ պիտի լինիմ ես . բայց զարմանալին այն էր որ ոչ ոք բան մը կը հասկնար Նրանիկի այդ խորհրդաւոր նայուածքէն . մայրը իւր դողդոջուն թեւոց մէջ գրկեց իր զաւակը և անընդհատ հեծկտալով հագիւ կրցաւ այս խօսքերը ըսել . Երթա՛ն բարով, Աստուած քու պաշտպանդ լինի, ճակատագիրդ ի՞նչ է չեմ գիտեր . աշխարհի վրայ մեր ամենէն մեծ երջանկութիւնը դու էիր . նայէ որ միշտ բարի և առաքինի ըլլաս, բնաւ մի՛ ըներ այնպիսի գործ մը որուն համար թէ՛ Աստուծոյ և թէ՛ ծնողացդ առջեւ ամբօթով լինիս : Յովսէփ իւր վերջին ողջոյնը տալով, ձեռքը մի երկայն ցուպ բռնած, ազքատ ուղեւորի պարկը ուսին կապած, արտասուալից աչերը սրբելով, հեռացաւ Արջակէն : Մայրը վեր-

Ջին անգամ նայեց իւր որդւոյն ետեւէն որպէս սգաւոր բարեկամներն ու տոհմայիններն կը նային գերեզման տարւող դագաղի մը ետեւէն : Իսկ Երանիկ աղքատիկ խրճիթին մէջ առանձնացած, նոյն օրը և բոլոր գիշերը սրտին յուզմունքէն անհանգիստ վիճակի մէջ արցունք կը թափէր . ահա այն օրէն սկսաւ տանջանքը, տաժանակիր կեանքը մաշել զնա :

Բ

Յովսէփ իւր պանդխտութեան առաջին օրը ցնորեալի մը պէս անցուց . թափառական թշուառներու նման հետիոտն կը շարունակէր ճամբան կարաւանի ետեւէն . նրա հնամաշ հագուստը հալիւ կը ծածկէր մարմինը . գլուխը դրած ունէր մի ֆէս որ հնութենէն իսկական գոյնը կորսնցուցած էր . նա յետին աստիճան աղքատ էր և կարող չէր ձի մը վարձելու : Կարաւանապետը գթասիրտ մի թուրք էր . կառաջարկէր նրա որ աժան գնով մի ձի վարձէ իրեն, բայց նա իր աղքատութիւնը պատճառ ցոյց տա-

լով կը մերժէր : Երեկոյ էր, արեգակը սկսել էր արդէն խոնարհիլ գէպի իւր գիշերային հանգստարանը երբ կարաւանը մտաւ Վան քաղաք : Նոյն երեկոյ, Յովսէփ առանց բան մ'ուտելու, տրեխները քակեց, պարկը գլխին ներքեւը դրաւ ու երկնցաւ : Ճամբորդներէն մի երիտասարդ, Պետրոս անուն, Վանայ Կիրաչէն գիւղէն, հետաքրքիր եղած էր այս թշուառին ո՛վ ըլլալը և ո՛ւր երթալը հասկնալու . Պետրոս գիտած էր որ բոլոր օրը նա բան մը չկերաւ . սկսաւ մտածել որ եթէ երեկոյին ալ անօթի մընայ, հետեւեալ օրը ի՞նչպէս պիտի կարենայ ճամբայ քալել . ուստի քաղաքավարութեամբ մօտեցաւ նրա . Բարեկամ, ինչո՞ւ այդչափ շուտ պառկեցար, ըսաւ : — Է՛հ, ի՞նչ անեմ, բոլոր օրը ճամբայ քալեցի, հոգնած եմ . վաղ առաւօտ պէտք է կանուխ ճամբայ ելնեմ . պատասխանեց Յովսէփ : — Կարծեմ այսօր անօթի անցուցիր, հիմա ալ այսպէս առանց սնունդի կը պառկիս . ասի քու առողջութեանդ կը վնասէ . ե՛լ, կանգնէ՛, բարեկամ, միատեղ ձաշենք . արդա-

րե , իրաւունք ունիս տրտնջալու վիճակէդ . ամեն պանդուխտներ այսպէս են , իրենց ճամբորդութեան առաջին օրը առթուութեամբ կանցունեն . մի՛ վշտանար , եղբայր . ես ալ քեզ նման սիրելեացս գրկէն բաժնուեցայ . արի՛ , քեզ հետ լինինք անբաժանելի ընկեր , մխիթարենք զիրար մինչեւ որ Աստուած ազատէ զմեզ այս պանդխտութենէ . մարդուս ամեն բանէ առաջ առողջութիւն պէտք է . մեր վիճակէն պէտք չէ որ դժգոհինք . եթէ Տէրը յաջողէ , դարձեալ կը դառնանք մեր սիրելի ծնողաց գիրկը : Պետրոսի այս յուսատու խօսքերը լաւ ազդեցութիւն ունեցան Յովսէփի յուզեալ սրտին վրայ . անմիջապէս ելաւ գնաց նրա մօտ ճաշելու : Պետրոս փոքր ի շատէ ուսում առած , ազնիւ և փորձառու մի երիտասարդ էր , սկսաւ բարոյալից խրատներ տալ Յովսէփին թէ ինչպէս պէտք է վարուի մարդոց հետ իւր պանդխտութեանը մէջ , այսինքն անաղինս միջոցներէ հեռու կենայ , միշտ գութ և սէր ունենայ դէպի իւր ընտանիք և հայրենիք , արդարասէր և մարդասէր լինի ,

Հայու դէմ երբէք վրէժխնդիր չլինի . եթէ զիւրութիւն ունենայ , ձեռնառութիւն ընէ իւր կարօտ ընկերաց : Այս խօսքեր լսելով , Յովսէփի տրտնալից դէմքին վրայ երեւաց մի թեթեւ ժպիտ . ասի նշան մ'էր շնորհակալութեան , քանզի այս մասին ոչ ոք չէր խօսած իրեն , ոչ ոք բարի խրատներ չէր տուած . նա առաջին անգամն էր որ այդպիսի խրատներ կը լսէր : Երբ Պետրոս կը շարունակէր իր քաջալերական խօսքերը , Յովսէփի մտատանջութիւնը հետզհետէ կը փարատէր , մերթ ընդ մերթ գոհունակութեան ժպիտներ ցոյց տալով իր բարեկամին :

Բոպէական լռութենէ յետոյ Պետրոս դարձեալ շարունակեց . Սիրելի բարեկամս , կը տեսնես որ մենք երկուքնիս ալ միեւնոյն հասակը ունինք . մի՛ կարծեր որ բազդը միայն զքեզ բաժնեց քու սիրելիներէդ . ես ալ իմ առաջաստիս առաջին զիջերուան առաւօտը արտասուալից աչքերով բաժնուեցայ ընտանեացս գրկէն , խոր լռութեան տակ ծածկելով իմ սիրոյ զգացմունքս . ա՛հ , կուրծ-

քիս տակը բոց մը կայ ու անուշ խոսակի նման սիրտս կը վառէ. մարդ մը իր հայրենի երկրին մէջ զուարթ թիթեռնիկ մ'է. երջանիկ է նրա սիրտը. բայց, ահ, երբ կըհեռանայ հայրենիքէն, այն ատեն այդ վաղանցուկ երջանիկութիւնը կը փոխուի թշուառութեան. այնուհետեւ կը մարի պանդուխտին սէրը ձմեռուան տխուր ատուղի մը պէս. եղբայր, սրբազան են մեր արցունքները. գիտցիր որ երկնքի հրեշտակները իրենց փափկիկ թեւերով կը սրբեն պանդուխտ Հայոց արցունքները. Աստուած մեզի համար դրաւ զանոնք. նաքա Հայոց աշխարհի թշուառ օրդուոց մխիթարիչներն են: — Ճամարիտ է այդ, յարեց Յովսէփ. բայց իմ հոգւոյս վէրքը այն է որ առանց մօրս և կնոջս դէմքը տեսնելու օտար աստղերու տակ ապրիլ անկարելի պիտի լինի ինձ համար. մտածէ՛ անգամ մը և կարծեմ՝ դու ալ իրաւունք պիտի տաս ինձ. մարդս իր մանկութեան ատեն իր մօրը մօտ միայն երջանիկ կը լինի. երբ երիտասարդ է, իր սիրականին մօտ. երբ հասուն այր, իւր ամուսնոյն մօտ, մինչդեռ կնոջ մը տ-

նուշ ձայնը մեր կիրքերը կը խաղաղէ, անոր ժպիտը մեր վշտերը կամօքէ, անոր համբոյրն մեր ճակտին կնձխոններն կը փարատէ, անոր դգուանքն կը թեթեւէ մեր բեռն ու կը սրտապնդէ զմեզ կենաց կուռոյն մէջ. կայ արդեօք աւելի անուշ բառ քան մայր, քոյր, ամուսին և դուստրը. բառերն և կանայք են որ այդ քաղցր և նուիրական անուանց տակ կը ծառայեն երջանկացնելու մեր օրերն: — Պետրոս յանկարծ Յովսէփի խօսքերն ընդ միջևում ըստ. Ալ բաւական է, կոյտա՛ չեմ, իմ ցաւերս ալ կարթնցուց. Հայր երբէք հանդիստ չպիտի ունենայ. այս մեր բաղդին ապտակն է միթէ՞ չեմ տեսներ որ երբ հայր իր հովիւ Պէյ կը ցանէ առատ սերմը, կտրում 7-8 ամիսներ որ ժամանակը գայ հնձելու, երբ այն օրը կը հասնի, նա իր ոտքերուն տակ կը գտնէ փուշ և տատասկ. կայ Հայու գլխին վրայ մի անէծք, բայց որմէ է այդ անէծքը, չեմ գիտեր. մեր այս իրիկուան խօսակցութիւնը կը բաւէ. ուրեմն հանգստանա՛ք, վաղ առաւօտ դարձեալ կը

տեսնուինք : Եւս գիշերն անցած էր երբ Պետրոս և Յովսէփ քնացան :

Արշալոյսը ծագելու մօտ էր . Վանայ Այգեոտանի աքլորներն հեռո՛հեռո՛ք կը խօսէին . բնութիւնը կը քանչանար և կը փառաւորուէր իւր վաղորդեան հրճուանքով , թռչունք ուրախածայն երգերով կողջունէին տուրնջեան լուսատուի հանդիսաւոր ելքը , ամեն տեղ կը շնչէր անսպառ հաճութիւն , ամենուրեք կը տիրէր անթառամ զուարթութիւն , միայն երկու բարեկամաց սիրտը պատած էր տխրութեան մթին մաւշլով : Արեգակին առաջին ճառագայթները սկսան փայլիլ երկու Վասպուրականցիներն միեւնոյն ատեն արթնցան , կարծես երկուքն ալ մի հօգի և մի մարմին կը կրէին . քիչ մը յետոյ Պետրոս մօտենալով կարաւանապետին հարցուց թէ մի քանի օր Վանայ մէջ կը մնա՞ն թէ ոչ : Թուրքը հըսկայարար պատասխանեց թէ օր մ'եւս պէտք է որ մնայ իր գործերը կարգադրելու համար : — Ուրեմն այսօր բոլոր օրը կը շրջագայինք քաղաքը , յարեց Յովսէփ : — Ես ալ այդ փափաքն ունիմ ,

աւելցուց Պետրոս : Եւ ճամբայ ելան : Երբ քաղաքէն դուրս փոքր ինչ հեռացան , տեսնուեցաւ Վանայ ծովակը որ մանիլակազոյն հայելոյ նման կը փայլէր , և որուն բոլորովը զարդարուած էր Արտօս , Արնոս , Սիփան , Ներրովթ և Գրգուռ լեռներով , որոնք շրջանակի նման իրենց մէջանդը առած էին ծովակը : Իջնելով նաւահանգիստ , տեսան մի քանի առագաստաւոր նաւեր . ի՛նչ հիանալի տեսարան , յարեց Յովսէփ : շատ գոհ եմ որ այս հայկական դարաւոր հնութիւնները կը տեսնեմ . է՛հ , կըսեն թէ այս երկիրը ժամանակաւ մերն է եղած : — Այո՛ , պատասխանեց Պետրոս ականայ ժպիտով մը : — Եւ ինչո՞ւ այսօր Հայուն չլինի , միթէ՞ արդարութիւն է այս , աւելցուց Յովսէփ : — Գիտե՞ս ինչու համար Հայը կորսնցուց իւր այս դրախտային երկիրը . անոր համար որ չուզեց նա սիրել իր եղբայրը , չուզեց միանալ , չուզեց ազգայնութեան կապը ամուր պահել . միշտ իրեն հաճելի երեւցան տաւրութիւն , նախանձ և անմիաբանութիւն որք ի հիմանց քանդեցին ազգութեան

տունն ու սգին . ամենէն աւելի ներքին երկապառակութիւններն պատճառ եղան տապալելու : Նոյն ատեն երբ մէկ կողմէն մեր թշնամին կը հարուածէր Հայը , միւս կողմէն ալ Հայերը իրարու դէմ վրէժ- խնդիր կը լինէին , կատէին զիրար , մէկը միւսին թագը կը յափշտակէր իր փառասիրութեանը համար , և ահա այսպէս մեր գեղեցիկ և փառաւոր թագաւորու- թիւնը դահավթեցին յաւիտենական ան- դունդին մէջ : Պետրոս յանկարծ կտրեց իր խօսքը և բոպէական լուծենէ յետոյ դարձեալ շարունակեց . Կաղաչեմ , սիրելի բարեկամս , ուրիշ անգամ մեր ազգի անցեալին վրայ մի հարցնէր ինձ , վասն զի սիրաս անշէջ բոցերու մէջ կը գտուի , երբ կը յիշեմ զանոնք . օ՛ն ուրեմն , մեկնինք այս տեղէ , բաւական է այսչափ . այժմ ուրիշ ո՞ր կողմս որ երթանք . ես վանայ ամեն կողմերը կը ճանչնամ , շատ անգամներ եկած եմ : Յովսէփ խնայ տուաւ որ փափագ ունի տեսնել վանայ եկեղեցիները : — Լաւ . միտքս բերիր , յարեց Պետրոս . այսօր ուրբաթ է . Ս. Նշան եկեղեցւոյ մասունք բաց-

յուելու օրն է , երթանք ուրեմն , Երկու բարեկամներն աճապարանօք ծովեղբրէն ճամբայ ելան և 20 վայրկեան չափ վերջը մտան Ս. Նշան եկեղեցին : Ս. Պատարագը աւարտած էր և դեռ նոր էին սկսել խաչահանդստեան արարողութիւնը : Երբ եկեղեցին աւարտեցաւ , դուրս ելան , անդ գտնուած ջրհորէն մէկ մէկ թառ ջուր խմեցին , այցելեցին նաեւ Առաջնորդարանը որ Ս. Նշանի կից է . այդ չէնքն ալ տեսնելէ յետոյ բաժնուեցան քաղաքամէջէն և Պետրոսի առաջնորդութեամբ բոլոր օրը Այգեստանի զանազան կողմերը և մասնաւորապէս Յայնկոյսներ չրջագայելով զուարճացան :

Երեկոյ էր . Պետրոսի մի քանի բարեկամացը առաջարկութեամբ ֆուսի պանդոկը որ կը կոչուի Սղերդու խան : Անոնցմէ մին հարցուց Յովսէփին թէ ո՞ր պիտի երթայ դրամ չահելու . Յովսէփ պատասխանեց թէ շատ հեռուներ երթալու միտք ունի եթէ Աստուած յաջողէ : Կարծեմ թէ դէպի Ռուսաստան , կրնէ մին . միւս մ'ալ կաւելցնէր թէ չեմ կարծեր . աւելի հեռու Ռուսաստանէն ,

դէպի Հնդկաստան : Յովսէփ կարծեց թէ ծաղրաբանութիւն էր անոնց ըսածը . ըստիպուեցաւ ճշմարիտը ըսել . — ո՛չ, բարեկամներս, ես ուզզակի կ. Պօլիս պիտի երթամ. հոն մեր հայրենակիցներէ կարող եմ գտնելու . Ռուսաստանի եւ Հնդկաստանի մէջ չեմ յուսար որ մեր երկրի մարդերէն գտնուին : — Այնպէս կը կարծես, յարեց Պետրոսի բարեկամներէ մին ընդմիջելով Յովսէփի խօսքը . Հայաստանցին ո՛ր չերթար . աշխարհի բոլոր անկիւնները կարող ես գտնել անոնցմէ . կարծես նոքա հալածեալ թշուառականներ են . ես Փողանց գիւղցի մի կաղ հայ կը ճանչեմ որ երկար տարիներ թափառած է Անգղիա, Ամերիկա, Հնդկաստան եւ դարձեալ եկած է իւր ընտանեացը մօտ . եթէ օր մը Փողանց գիւղ հանգիպիք, կարող էք գտնել զինքը . նրա անունը Աբդար ճանիկեանց է, նա կը խօսի զանազան լեզուներ, այնպիսի լեզուներ որ սատանան անգամ չէ կարող հասկնալ . նա ամեն տարի Վասպուրականի հետապօտիչ այցելու ֆռանկներուն թարգմանութեան սրաշօսն կը վարէ, փո-

խարէն ընդունելով դժամական մեծկակ նուէրներ : Յովսէփ հիացմամբ մտիկ կընէր անծանօթին խօսքերուն . նա վայրկեան մը լուռ կեցաւ եւ յետոյ շարունակեց . Յիրաւի որչափ որ Հայաստանցին պանդխտութեան տառապանքները կը կրէ, բայց յետոյ փոխարէն կընդունի իւր վարձատրութիւնը : Այս տեսակցութիւնը տեսեց մինչեւ կէս գիշեր, յետոյ կարգաւ պառկեցան . նոյն գիշերը բաւական հանգիստ անցուցին երկու ճամբորդները Սղերդու խանի մէկ սենեկին մէջ շնորհիւ Պետրոսի բարեկամացը :

Գ.

Առաւօտեան արեւը ծագեց եւ իւր լուսապայծառ ճառագայթները տարածեց ամեն կողմ . օդը հեշտալի էր, հովիւները իրենց հօտերը կը քշէին մերձակայ արօտները, ամեն կողմէ կը լուռէին թռչնոց ուրախ տաղերգները : Պետրոս եւ Յովսէփ բաժնուեցան բարեկամներէն . կէս օրը մօտ էր երբ կարաւանը իր վերջին ողջոյնը տուաւ Վան քաղաքին : Պետրոս

1862.

իր սիրելի ընկերին մի ճի վարձեց . նորա ուրախութիւնը անբացատրելի էր . հինգ ժամ անընդհատ ճամբորդեցէ յետոյ , կարուանը հասաւ Կլօլիւ : Երեկոյին պատըսպարուելու համար նոքա չունէին վերաններ . գետնատարած ընկան բացօթեայ դաշտի վրայ . ցերեկը որչափ որ արեւը կը խորովէր նոցա մարմինը , գիշերն ալ ընդհակառակը ցուրտը և ամառային անձրեւը կը սառեցնէր : Առաւօտուն , այսինքն երկրորդ օրը , կարուանը ճամբայ ելաւ և երեկոյին հասաւ Տիրամօր Ալանքի գիւղը . երրորդ օրը Պէնտի Մահու . չորրորդ օրը Արձէշ գիւղաքաղաքը . Տրդ օրը Բերդակ . ճրդ օրը Տաշկին . Շրդ օրը Մանգկերա (այս գիւղը կը գտնուի Մուրատ գետի եզերքը) . Տրդ օրը Գարա չօպան . Սրդ օրը Քօզլու . 10րդ օրը Արազ գետի եզերքը և 11րդ օրուան երեկոյին արեւը մարը մտնելէ առաջ մտան Կարին քաղաք : Խարուանը իւր սովորական հանգստութիւնը առաւ . երկու օր անդ կենալէ յետոյ , կիրակի օր մէր ճամբայ ելան Կարինէն . Իլիճա , Մահատ տէրէսի ժամանելէ յետոյ չորս օրէն մտան

Պայպուրթ . ասկից ճիշդ երեք օրէն կարաւանը իւր ողջոյնը տուաւ Տրապիզոն քաղաքին : Ճամբորդները կարաւանապետին հաշիւը մաքրեցին . նոյն գիշերը իջեւանեցին Թաշ խան . հետեւեալ առաւօտուն իջան նաւահանգիստ . անդ պատրաստ էր ռուսական Ռազպոյնիք անուն շոգենաւը որ հսկայի մը պէս կապասէր անդ ճամբորդները Կ. Պօլիս տանելու համար : Նաւամատոյցին վրայ կը չրջագայէին Պետրոս և Յովսէփ , յանկարծ մի գծուծ հրեայ մօտենալով բարեւեց . յետոյ քմիծիծաղով սա խօսքերը ըսաւ . Կարծեմ Պօլիս պիտի երթաք : — Այո՛ , պատասխանեցին նոքա : — Եթէ կընդունիք , ձեզի մի բարերարութիւն կարող եմ առնել : — Ի՞նչ բարերարութիւն , հարցուց Պետրոս : — Եթէ ռուսական շոգենաւով պիտի երթաք , ասկէ մինչեւ Պօլիս պէտք է վճարէք եօթը ռուպլի մէկ տոմսակի համար . մինչդեռ ես կարող եմ երկու շոգէոյ համար 6 $\frac{1}{2}$ ռուպլի երկու տոմսակ յանձնել ձեզ . ահա իմ ընելիք բարերարութիւնս այս է . եթէ առաջարկութիւնս կընդունիք , պատրաստ եմ

այժմ երթալ երկու տոմսակ առնել : Յովսէփ միամտութեամբ ընդունեց հրէին առաջարկը . իսկ Պետրոս կասկածեցաւ , բայց վերջապէս Յովսէփի կարծեաց համաձայնելով ընդունեց հրեայի առաջարկը : Հրեայն հեռացաւ , պատուիրելով որ սպասեն մի քանի վայրկեան . այդ վատարարածը բաղդասխնդիր մ'էր , որ այսպէս խեղճ ճամբորդները բռնելով շողեանաւի կեղծ տոմսակներ կը վաճառէր : Հրեայն մի քանի վայրկեան վերջը աճապարանօք կը դառնայ . — Ահաւասիկ տոմսակները , այժմ առանց յապաղելու մտէք շողեանաւ : Պետրոս խտտացուած գումարը տուաւ Հրէին , այսինքն $\frac{3}{4}$ օսմ . ոսկի որ $6\frac{1}{2}$ բուպլիի արժէք ունի : Իսրայէլացին ուրախութեամբ հեռացաւ : Ինչպէս որ յայտնի է , այս խորամանկ և չահախնդիր ազգը ամեն երկրի մէջ ճանչցուած է իբր հուշակաւոր խաբեբայներ . նոքա երբէք մարդասիրութիւն չունին . Հրէից հետ ով որ առեւտրական գործի մը մէջ մտնէ , անկարելի կը լինի եթէ չը խաբուի . նոքա լաւ ուսումնասիրած են այդ արհեստը : Պետրոս և Յովսէփ նա-

ւամատոյցէն մակոյկ մը նստելով ելան շողեանաւ . մեծ էր նոցա ուրախութիւնը տոմսակներու մասին . շողեանաւը սկսաւ խարխիւր առնել . երբ պատրաստ էր ճամբայ ելնելու , ուղեւորաց տոմսակները քննելու համար մի պաշտօնեայ սկսաւ շրջապայել . ճամբորդները կարգաւ ցոյց կուտային իրենց տոմսակները , երբ կարգը եկաւ կերէ տոմսակ ունեցող երկու Հայոց , Յովսէփ խնդալով մօտեցաւ ու ցոյց տուաւ . նրա յաջորդեց Պետրոս : Պաշտօնեայն երբ տեսաւ որ իրեն կեղծ տոմսակներ կը ներկայացունեն , բարկուեցաւ և երկու կտոր ընելով նետեց ու ըսաւ . պէտք է 14 բուպլի վճարէք երկու տոմսի համար . այդ գումարէն զատ 5 բուպլի ալ տուգանք . այդ տոմսերը կեղծ են , ձեզի խաբած են և լին : Պաշտօնէին բարկացայտ խօսքերը երբ լսեց Յովսէփ , ժպտան անհետացաւ շրջապայէն և արտասուք մը փայլեցաւ աչքերուն մէջ . իսկ Պետրոս մեղմաբար պատասխանեց պաշտօնէին . Կաղաչեմ , պարոն , մի՛ յանդիմանէք զմեզ . մենք յանցաւոր չենք այս գործին մէջ . չարաչար

խաբեցին մեզի . Կ առաջին անգամն է որ ծովային ճամբորդութիւն պիտի ընենք . դուք ալ տեսնելով այս անիրաւութիւնը , իրաւունք ունիք բարկանալու , պէտք է որ վճարենք ձեր անաշարկած գումարը : Եղաչեմ , եթէ կարելի է , 5 բուսլի տուգանքը մի՛ առնէք , մենք ալ պանդուխտ քրիստոնեայներ ենք , ըսաւ Յովսէփ պաշտօնէին : — Անկարելի՛ է . մեր օրէնքը այսպէս կը պահանջէ , չլատասխանեց ռուս պաշտօնեայն :

Պետրոս տեսնելով որ անկարելի է , վզէն կախած կաշեայ քսակը դուրս առաւ մեքենաբար , վճարեց տուրը և 5 բուսլի տուգանքն ալ : Խեղճ յովսէփ սրտին ցաւէն և ամօթէն արցուք կը թափէր , վասն զի այնպէս կը թուէր իրեն թէ պատճառը ինքն է եղած . այց Պետրոս տեսնելով խեղճին անհանգստ լինելը , կը միտթարէր զնա ըսելով . — Հա մեր պանդխտութեան մէջ պատահելիք փորձանքներու առաջին քայլն է այս մարդ իր կենդանութեանը մէջ անկարելի է որ չխաբուի , բայց ամեն վայրկեալի է որ չվառարարէ , չար մարդերէ . ինչ

պէս որ տեսար , այն խաբերայ չընայնախ և առաջ ինքզինք մարդասէր և բարեբար ցոյց տուաւ և յետոյ իր չարութիւնը ի դործ դրաւ . նոքա ո՛չ Աստուծոյ երկիւղ ունին և ո՛չ ալ մարդոց . մէկ կամաչէն . այդ բազդախնդիրները դուրս և մարդասիրութիւն չունին երբէք , մինչեւ անգամ մուրացկանին տոպրակէն հաց դողնալն ալ իրենց չահ կը սեպեն . եթէ Պօլիս իջնենք , անոնց աւելի վարպետներուն պիտի հանդիպինք որոնք անաղնիւ միջոցներով պիտի աշխատին մեր վաստակը կողոպտելու . Կոստանդիանոսի քաղաքը մեծ է , բայց այդ անպղծամները պզտիկ . այնտեղ ամեն դասէ մարդիկ կընդունուին : Երկար տարիներ Պօլսոյ մէջ պանդխտութիւն ընող մեր հայրենակիցներէ լսած եմ շատ մը հետաքրքրական պատմութիւններ այդ չար մարդոց վրայ . հօրեղբայրս անգամ մը պատմեց ինձ թէ իւր պանդխտութեան առաջին շրջանը , այսինքն 7 տարին , աւարտելէ յետոյ կը պատրաստուի հայրենիք վերադառնալ . նոյն օրը որ չուենաւ պիտի մտնէ , մի քսակահատ Պօլսոյ

կամուրջին վրայ մօտենալով հօրեղբորս, անոր վզէն կախուած քսակը ամենայն ճարտարութեամբ կտրելով կառնէ կը տանի խեղճին ամբողջ հարստութիւնը, այնպէս որ հօրեղբայրս ոչինչ չիմանար մինչեւ որ Տրապիզոնի շոգենաւը կենէ. և երբ տոմս առնելու համար ձեռքը քսակին կը տանի, կը տեսնէ որ քսակը թռած էր. խեղճը կուլայ, կողբայ, բայց ի զուր. մեռելը դադաղին մէջ չկենդանանար լալով. վերջապէս յուսահատեալ, շոգենաւէն կը դառնայ և կըստիպուի հինգ տարի եւս կենալ Պօլիս, դրամ չահլի և յետոյ վերադառնալ. Պետրոս այս պատմութիւնը վերջացնելէ յետոյ, դէմ առ դէմ նստան անկիւն մը և սկսան ճաշել:

Նրեկոյեան արեւը կը խոնարհէր դէպի իւր գիշերային բնակարանը. շոգենաւը ճամբայ ելաւ. հազիւ մի քանի մղոն յառաջացան, Ռապպօյի թարձր կայմերուն գլուխը երեւաց կարմիր և կանաչ խորհրդաւոր գոյներով մէկ մէկ լսատեր. լուսինկայ գիշեր մ'էր, Սեւ ծովու գեղածիծաղ ալիքներու և ծովային գե-

փիւռի քաղցր մեղեդին կը լսուէր. երկու ընկերներ զարմանօք շոգենաւին այլ և այլ կողմերը կը շրջադայէին, մանաւանդ մեքենաներու վրայ գաղափար մը ունենալու համար. նոյն գիշերը շատ հանգիստ անցուցին: Առաւօտեան արշալոյսը ծագելու մօտ յանկարծ մեծ աղմուկ մը լսուեցաւ. նաւաստեաց խումբ մը շոգենաւին մէկ ծայրէն դէպի միւսը կը վազէին, խումբ մ'ալ կայմերուն վրայ կը սլանային առաքասաները հաւաքելու: Արդեօք ի՞նչ պատահեցաւ, միթէ վտա՞նգ մը կայ, ըսաւ Յովսէփ — Դիւրին է իմանալ, պատասխանեց Պետրոս ու գնաց եղելութիւնը իմանալու: Քիչ մը յետոյ տրամալից իրմօք վերադարձաւ նա Յովսէփի մօտ ու ըսաւ. նաւապետը գուշակած լինելով թէ մի քանի վայրկեան վերջը սաստիկ փոթորիկ մը սլիտի եղնէ, նաւաստիներուն կը հրամայէ որ առաքաստը հաւաքեն ու պատրաստ կենան: Յովսէփ զարմացաւ. անհաւատալի կը թուէր իրեն թէ կտրելի էր այդպէս գուշակել, և կըսէր Պետրոսին. Միթէ՞ Աստուծոյ գաղտնեաց մարդս կրնայ վերահասու լի-

նիւ, Յետոյ Պետրոս համագեց որ այդ նաւապետները՝ բացի իրենց գործնական փորձառութիւններէն, երկար տարիներ Եւրոպիոյ բարձրագոյն վարժարաններու մէջ սւսում առած և այդ արհեստին համար պատրաստուած մարդեր են։ զիտութիւնը այնպիսի գերբնական զօրութիւն մ'է որ մարդս շատ անգամ վտանգաւոր վայրկեաններէ կազատէ։ Երբ այս խօսակցութիւնը կընէին, յանկարծ արեւը ծածկուեցաւ սեւ ամպերով, կարծես թէ գիշեր էր։ սաստիկ արեւելեան հողմը սկսաւ փչել մռնչմամբ։ այդ ահագին նաւը սկսաւ պտտեալով անգութալեաց դէմ։ երբեմն ալ կատաղի ալիքներն բարձրանալով շոգենաւին մէկ կողմէն, ներս կը լեցուէին և միւս կողմէն դարձեալ ծովուն մէջ կը թափուէին։ փոթորիկը և ալեկոծութիւնը երթալով կը սաստկանային, ահեղամուռն հովը ուժգին կը փչէր։ բոլոր ճամբորդները ահուգողի մէջ մնացին, մտաբերելով իրենց կորուստը։ բայց առաջին նաւապետը անդադար կազմակէր անոնց իմացնելով թէ քիչ ատեն պիտի տեսէ փոթորիկը և

թէ պէտք չէ որ վախնան, ամեն նաւապետ ալեկոծութեան ժամանակ այս քաջալերութիւնը պարտաւորեալ է տալու, ինչպէս բժիշկը իւր մահուան մօտ հիւանդին։ Այդ ալեկոծութեան ատեն Յովսէփ և Պետրոս իրարու մօտ պառկած անզգայ վիճակի մէջ տարածուած էին տախտակամածին վրայ։ նոքա այնպէս կը կարծէին որ իրենց ճշնաթամն հասած է։ մերթ Ընդ մերթ կը փախէին ողորմելի ճայնով։ Անոնց նման ուրիշ շատ ճամբորդներ ալ այդ վիճակի մէջ կը տանջուէին, երբեմն տրտունջ բառնալով նաւապետին դէմ, թէեւ նա չէր այդ ալեկոծութեան հեղինակը։ նա նաւաղղութեան տեղն անցած կը փութար պարտաւորապէս ի գործ դնել ամենայն ջանիւք։ Ճիշդ երկու ժամ տեսցաւ այս ալեկոծութիւնը։ յետոյ արեւը ամպերուն մէջէն կարող եղաւ թափանցել, ուղեւորները ուրախութեամբ իրենց խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնէին նաւապետաց, գովելով նոցա հմտութիւնն և քաջութիւնը։ մի քանի վայրկենի մէջ

ծովը իր սովոր կերպարանքն առնելով, սկսաւ Ռազպայցիի սրարշաւ յառաջ ընթանալ. նաւապետը մի քանի հիւանդաց համար այլ և այլ դեղեր պատրաստել տուաւ իւր օգնականին: Խեղճ Յովսէփ երբ ոտքի վրայ կեցնէր, մի քանի քայլ հաղիւ կրնար առնել, գլուխը դառնալով նորէն կիցնար. աչքին ոչ ուտելիք կերեւար և ոչ ըմպելիք. միայն կաղաչէր Պետրոսի որ զինքը մինակ չթողու. բոլոր օրը արբեալ մարդու մը նման գլուխը վեր չկրցաւ բարձրացունել, ցնորեալի մը պէս աչքերը գէպ երկինք յառած անդադար կը նայէր: Նւ ահա գիշերը վրայ հասաւ. երկնից աստղերը ուրախութեամբ կը շողշողային, արեւելեան անուշիկ հողմը կը փչէր. իսկ լուսինն արդէն իւր առաջին քառորդը լրացուցած էր, իւր լուսով լուսաւորուած էր Սեւ Մովը որպէս մի հայելի: Ամբողջ գիշերը շոգենաւ իր ընթացքն առաւ սովորական կերպով: Հետեւեալ առաւօտուն օդը զով և քիչ մ'ալ անձրեւոտ էր. բայց լայնատարած Սեւ ծովը խաղաղ: Նրեք օր և երեք գիշեր շարունակ ընթանալէ յետոյ,

չորրորդ օրուան ցերեկը երկու ժամ անցած Վոսփորի դեղեցիկ ալիքներուն բարեւելով անցաւ. մի քանի վայրկեան յետոյ յաղթանակաւ իւր խորիսխը ձգեց Քուրչունը Մաղազայի առջև: Անմիջապէս հարիւրաւոր մակոյկներ շարունցան չրգենաւին բոլորտիքը որոնք չրջանակ մը կազմեցին. ճամբորդներն այդ մակոյկներուն մէջ լեցուելով մաքսատան պաշտօնէից իրենց անցադրերն ցոյց տալէ յետոյ Պօլսոյ այլ և այլ կողմերը սկսան ելնել: Յովսէփ և Պետրոս մի նաւակ վարձեցին. նաւավարը յաճախորդաց հրամանին համեմատ սկսաւ թիավարել գէպի Իսկիւտար: Ճիշդ երեք քառորդէն հասան Իսկիւտարի նաւամատոյցը:

Դ

Նրբ մօտեցան Իսկիւտարի կառք փոխադրող շոգենաւներու նաւամատոյցին, բեռնակիր Հայերու խուռն բազմութիւն մը հետաքրքրութեամբ վազեցին գէպի նաւամատոյց. նոքա Վասպուրականի և Նիկիիոյ թշուառ ժողովուրդներն էին.

մեծ աղմուկներով կը դիմաւորէին իրենց հայրենակիցներուն . իսկ սոքա կրթեալ կապիկներու նման շուարեալ կը նայէին այդ բեռնակիրներու : Ամեն կողմէ կաղաղակէին և մեր ճանապարհորդներն բաղմութեան մէջ անյայտ ըլլալով չէին գիտեր թէ ի՞նչ անեն և ո՞ւր երթան . վերջապէս ձերբակալեալ ոճրագործի մը նման բաղմութեան մէջ տեղէն յամրաքայլ կերթային : Նաւամատոյցէն ճիշտ 50 քայլ հեռաւորութեամբ կը գտնուին կարգաւ սրճատուններ որոնց մին բեռնակըրապետ (համալ պաշի) Ղազար Վարդանեանի սրճարանն էր . բաղմութեամբ մըտան անդ . կարգաւ նստան փսիաթով ծածկուած նստարաններու վրայ : Հիւրերուն բարեւելէ յետոյ , սուրճ եփողը ժանդոտ մատուցարանի մը վրայ դրուած երկու գաւաթ սուրճ բերելով ըսաւ . ձապա՛ , խամալ պաշիէն . այդ սուրճը դեռ չի խմած , ուրիշ գաւաթ մը յաջորդեց . այս անգամ ալ պօռաց սուրճ եփողը . ձապա՛ , այս ինչ անձէն : Խեղճ հիւրերը գտապարտեալ էին ճնշուած ստամոքսին լեցնել սուրճով : Երբ տաաներորդ

գաւաթը եկաւ , Յովսէփ իմաց տուաւ որ ա՛լ անկարելի է խմել . նրա այս յանդգնութիւնը հարուած մ'էր տաաներորդ սուրճը հրամցունողին . նուիրատուն նըստած տեղէն շարժեցաւ , ինքզինքը ներկայացուց և Յովսէփի ըսաւ . — Խմէ՛ , զուգապա՛ն , խալիս Յամէնի դայվէ է : Այս տեսարանն ալ վերջանալէ յետոյ , Կիրաճէն և Արջակ գիւղացիներ սկսան հարցնել իրենց ընտանեաց մասին . մին կրտսեր սապէս . — Տղայ՛ , ի՞նչպէս է մայրս . միւս մ'ալ . — Ղուրպա՛ն , ի՞նչ կանէ կինս , լա՞ւ է . գաւաղներս ո՞ղջ են , և ըն . : Հիւրերը գոհացուցիչ պատասխաններ կուտային : Նոյն գիշերը Համալ պաշիի սրճարանին մէջ հիւրընկալուեցան . հետեւեալ օրը գործ գտնելու համար գործակատար Կիրակոս եղբօր դիմեցին : Այս անձը իր արհեստին մէջ շատ հմուտ էր . երբ Պօլսոյ մեծատանց համար ծառայ մը պէտք ըլլար , անմիջապէս գործակատար Կիրակոսի կը դիմէին . նա կարող էր գտնել ծառայներ իւրաքանչիւր անձի բնութեան համեմատ : Անցաւ երեք օր . Կիրակոսի միջնորդութեամբ

Պետրոս ընդունուեցաւ Մըսըրը Իմայիլ
 փաշայի ամարային ապարանքը այժա-
 դութեան պաշտօնով : Այդ ապարանքը
 կը գտնուի Իւսկիւտար Թօբէնէի օղլու
 կոչուած արուարձանը Չամբճայի ճամ-
 բուն վրայ գէպի աջ կողմը . կապոյտ և
 սպիտակ ներկուած մի բարձր շէնք է ո-
 բուն բոլորակքը զարդարուած է մի քա-
 նի փոքրիկ շէնքերով . ունի ընդարձա-
 կածաւալ դրախտանման պարտէզ որուն
 մէջ կարող ես գտնել ժամանակին հա-
 մեմատ ամեն տեսակ ծաղիկներ և շատ
 մը կենդանիներ զանազան ցեղերէ , զը-
 ուարձութեան համար . ամեն տեսակ
 քայլափոխիդ պիտի տեսնես փոքրիկ լը-
 ճակներ որոնց մէջ գոյնզգոյն ձուկեր կը
 լողան . տեղ տեղ շինծու անասուններ և
 ձօրեր , որոնց մէջէն մանչմամբ կը սահին
 քաղցրահամ և պաղ ջուրեր . շատ զուար-
 ճալի է ներկայ գտնուիլ անդ մայիս և
 յունիս ամիսներուն մէջ . առաւօտեան
 քաղցր գեպիւնը կեանք կուտայ մարդու .
 սոխակք ուրախ և զուարթ անուշիկ եր-
 գեցողութեամբ ծաղիկ ծաղիկ թռչտե-
 լով կըբօսնուն : Պետրոս լաւ պաշտօն մը

ստանձնած էր . նա երջանիկ էր , միայն
 Յովսէփի համար կը մտածէր : Այս ապա-
 րանքի մէջ տասնէ աւելի պանդուխտ
 Հայեր եւս կային , բայց նոքա երբէք
 չէին մտածեր իրենց ընտանեացը վրայ ,
 չէին զգար հայրենիք վերադառնալու
 փափաքը . ինքզինքնին տուած էին զը-
 ուարձութեան և պաշարեալ էին ամեն
 տեսակ մոլութիւններով : Նրկորդ օրը
 մատակարար շիւսէյին էֆէնտին ձեռք
 մը թրքական զգեստ տուաւ Պետրոսի ,
 կապոյտ չուսայէ շինուած . նրա պաշ-
 տօնն էր ցերեկուան և երեկոյեան ճաշի
 ատեն խոհարանէն կերակուրները առ-
 նել բերել հարէմը . օրը երկու անգամ
 ալ սրահները աւելէ . ասի ծանր աշխա-
 տութիւն մը չէր . վերջապէս գոհ էր Պե-
 տրոս իր վիճակէն :

Պալով Յովսէփի , նա ալ Համալ պա-
 շիի սրճատան մէջ սուրճ եփողի օգնա-
 կան եղած էր . բայց երկար չտեսեց այս
 գործը . նա ամեն օր կաղաչէր գործա-
 կատար Նիրակոսի որ իրեն ալ մի խօնալս
 գտնէ ծառայելու համար : Վերջապէս իր
 բաղձանքին հասաւ . Նիրակոս առաւօտ

մը առնելով զինքը տարաւ Սուլթան-թէ-փէ Ա. . . փաշայի սպարանքը: Յովսէփ ալ 10 մէճիտ ամսականաւ այվազութեան պաշտօնը ստանձնեց այնտեղ: Այդ ապարանքի խոհարարն ալ հայազգի Վարդան անուն մի ծերունի էր, Վանայ գաւառէն ճանիկ գլուղցի. այս անձը 12 տարի շարունակ Ա. . . փաշայի խոհարարն էր. ամեն անգամ կաղաչէր նա թէ՛ փաշային և թէ՛ հարէմին որ զինքը թողուն հայրենիք երթալ. բայց նոքա կը մերժէին ըսելով. Նթէ թողունք զքեզ, վերջը ո՞վ պիտի պատրաստէ մեր կերակուրները. 12 տարի է որ վարժուած ենք քեզի. եթէ ամսականդ չի բաւեր, իմաց տուր, մենք կաւեյցնենք: Շատ զարմանալի մարդիկ են Պօլսոյ թուրք մեծատունները. իրենց աշխատաւոր և հաւատարիմ քրիստոնեայ ծառայներնին կուղեն որ միշտ իրենց մօտը լինին. համակրութիւն ցոյց կուտան տնոնց, կը սիրեն և կը յարգեն. և ահա Վարդան ալ փաշային այդպիսի սիրելիներէ մին էր: Այս փաշան աղնուաբարոյ, մարդասէր, հազիւ 40 տարին լրացուցած, միջնահաս-

սակ, գէր և սեւաչեայ մի անձ է. երկու ծնօտին վրայ ունի վայելուչ սև մօրուք որ շրջանակի նման եւս առաւել գեղեցկութիւն մը տուած է իւր սպիտակ դէմքին: Սա ալ չմոռնամք յիշել թէ նա ամեն տեսակ թրքական մոլութիւններով պաշարեալ էր. . . ապարանքին մէջ բացի իւր կնոջմէն ունէր չորս հատ հրէշտականման չէրքէզուհիներ. այդ գողտրիկ արարածները դատապարտեալ էին տիւ և գիշեր վանդակի մէջ մնալ. միայն ուրբաթ օրերը ազատ էին յամրընթաց կառքերով շրջագայիլ Պաղար-պաշիի և Չամբճայի կողմերը: Այդ վերջալուսի աղջիկները որոց դէմքերը դալկահար եղած և մեղրամոմի գոյն առած էին իրենց բնական սիրոյ կրակէն, վառվռուն աչերով այնպիսի քաղցր նայուածք մ'ունէին որ տեսնողը պիտի կարծէր թէ նոքա մարած են կառքին մէջ. երբեմն ալ սիրոյ ժպիտներ ցոյց կուտային երիտասարդաց, այնպիսի ժպիտներ որ մարդս շատ քիչ անգամ կը տեսնէ գեղուհիներու դէմքի վրայ. մէկ խօսքով, գիտէին ներշնչել այն երիտասարդի որ իրենց ժպիտի փո-

խարէնն տալով կը բարեւէր . մաշեալ էակներ . այդչափը բաւական սեպելով էրջանիկ կըլլային . բայց եթէ յաջողէին այդ երիտասարդը իրենց ձեռքը ձգել, վա՛յ անոր . . . այդ չէրքէզուհիները մէկ մէկ կատաղի հրէշներ են :

Յովսէփ ուրախութենէն մի նամակ ուղարկեց ընտանեացը . նա նկարագրեց իւր ճամբորդութիւնը, կրած տառապանքը և այժմեան հանգստութիւնը : Հայրենի տունէն հեռանալէն ի վեր անցած էր 5 ամիս , առաջին անգամ իր նամակին պատասխանը առաւ . հայրը կիմացունէր թէ մեծ թշուառութեան ենթակայ ըլլալով ստիպուած էին գիւղի վաշխառու Մաթոս աղայէն քսան մէծիտ առնել 40 օր պայմանաժամով և հինգ մէծիտ տոկոսով : Այս նամակը Յովսէփի ձեռքն հասնելէն երկու օր վերջը յայտնուեցաւ վաշխառու Մաթոսի Պօլսոյ գործակատարն , ձեռքն ունենալով 25 արծաթ մէծիտի բօլիցան : Յովսէփ այդչափ գումար մը պատրաստ ունէր , նա ամբողջապէս վճարեց : Գործակատարը մէծիտ մը եւս պահանջեց անկէ , Պօլսէն

իւսկիւտար անցնելուն համար ճամբու ծախք ցոյց տալով . այդ մէծիտը իւր խաբերայութեան արդիւնքն էր : Յովսէփ պահանջուած մէծիտն ալ վճարեց և գործակատարն մեկնեցաւ :

Հայաստանի վաշխառու հայ չօրպաճիներուն վրայ ազնիւ ընթերցողացս գաղափար մը տալու համար , հարկ կը համարիմ այստեղ փոքր ի շատէ նկարագրել նոցա անազնիւ և անմարդավայել գործերն : Այդ վաշխառուները հարստահարիչ Թուրք պաշտօնէից հետ միանալով , թուեաւ օձի նման խեղճ ժողովրդեան արիւնը կը ծրծեն . ահա այդ վաշխառու անուանեալ չօրպաճիներն են որ խորամանկութեամբ և վատութեամբ այրի կընոջ հացն կը խլեն ու որբերու ժառանգութիւնը կը յափշտակեն . նոքա սատանայական մեքենայութիւններով կը կողպտեն պանդուխտ հայուն ընտանիքը հայրենիքին մէջ . իսկ նոցա գործակատարն ալ կը հարստահարէ պանդուխտը Պօլսոյ մէջ . երկսայրի սուրի նման երկու կողմէ ալ պանդուխտին վրայ յարձակելով կը յափշտակեն նորա վաստակը , այն

վաստակը որ նա մինչև 100—120 հօխայ ծանր բեռը ուսին վրայ կրելով, արիւն քրտինք թափելով չահած է. կարծես թէ Աստուած միայն պանդուխտ Հային համար ըսած լինի. «Քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո մինչև դարձցես յերկիր ուստի առար» (Մննդ.) : Եթէ պանդուխտը ժամանակին չկարենայ վճարել տոկոսաւոր գումարը որ իր ընտանեացը տրուած է, անմիջապէս գործակատարն ետ կը դարձնէ փողիցան. այն ատեն անխիղճ վաշխառուն դրամագլխին վրայ ծանր տոկոս մ'ալ աւելցնելով մէկ ամիս պայմանաժամ կը դնէ ու դարձեալ կուղարկէ Պօլիս : Բայց եթէ այս անգամ ալ չկարենայ վճարել թշուառը, վա՛յ անոր. անմիջապէս խեղճին աղքատիկ խրճիթը, արտը, տաւարը (եթէ ունի), ամենքն ալ վաշխառու դահիճն գրաւելով կամ կը վաճառէ և կամ իր կալուածոց կարգը կանցունէ : Եւ ահա այսպէս կը թշուառացնան անթիւ ընտանիքներ. անկէ յետոյ նոքա կսկսին մուրացկանութիւն անել, կը թափառին դաշտերու մէջ իրենց անմեղ զաւակներով, վայրենի պտուղներով և

դեռ չհասունցած ցորենի և գարիի հատիկներով կը կերակրուին և շատ անգամ ալ անօթի, մերկ կը հեծեն : Մինչև ցարդ մեր ազգի մէջ կարեւորութիւն չէ տրուած այս մահացու հիւանդութեանը դարման մը տանելու. ասի իբրև օրէնք ճանչցուած է հայ ժողովրդեան մէջ, բայց աղքատ մասը դարձեալ կը վախնայ ու կը սոսկայ այդ վաշխառուններէ. հեռի կը փախչին անոնցմէ որպէս սադայէլէ մը, վասն զի գիտեն որ նոքա հոտոտելու ծաղիկներ չեն. եթէ կուզես Հայաստանցիի մը անէծք կարդալ, ըսէ նրա. « Կը խնդրեմ Աստուծմէ որ վաշխառուներու հետ գործ ունենաս » : Նա այդ խօսքերէն մեծ սոսկում կզգայ : Յովսէփ մէկ տարուան մէջ երեք անգամ վըճարած էր գործակատարին իր ընտանեացը տրուած ծանր տոկոսաւոր գումարը :

Երբ Յովսէփի պանդխտութեան առաջին տարին լրացաւ, նա երկրորդ նամակ մ'ալ առաւ ընտանիքէն. այս անգամ կիմացնէին թէ Նրանիկ մահչ զաւակ մը ծնած էր. նրա ընտանեկան սէրը առա-

ւել եւս սկսաւ բորբոքիլ սրտին խորը . բայց հայրենիք վերադառնալու համար դեռ չէր պատրաստուած , այսինքն չունէր գրամական կարողութիւն : Նա կը շարունակէր իւր աշխատութիւնը : Յովսէփ իւր հաւատարմութեամբը սիրելի եղած էր փաշային , աւելի սիրելի էր չէր . քէզուհիներէ միոյն որունն անունն էր Սաաֆինազ . սա ամեն ատեն կը խօսակցէր Յովսէփին հետ առանց իւր դէմքը լաջակով ծածկելու . Մուհամմէտի պատուիրած նամէհրամի օրէնքը անգործադրելի էր Յովսէփի մօտին , վասն զի նա ընտանի եղած էր : Սաաֆինազ գրեթէ ամեն անգամ կը հարցնէր Յովսէփին թէ ամուսնացեալ է և թէ քանի՞ զուակ ունի , կինը գեղեցիկ է թէ տգեղ , քանի՞ տարեկան է , կը սիրէ՞ թէ ո՛չ , և ըն : Նրա այս անբարոյական մտքով հարցմանցը ճշմարտութեամբ կը պատասխանէր Յովսէփի ամաչելով . և ի՞նչ էր այդ չէրքէզուհեոյ միտքը . այդ հարցմունքներով ի՞նչ ըսել կուզէր նա . ատի Յովսէփ չէր կարող հասկնալ : Սաաֆինազ սիրահարած էր Յովսէփին : Վարդան նախապէս գոր-

ծը իմանալով սկսաւ Յովսէփին բարոյալից խրատներ տալ այդ կատաղած արարածներուն նկատմամբ և կզգուշացնէր զինքը որ հեռի փախչի անոնցմէ : Վարդան աւելի փորձառու ըլլալով , կըսէր Յովսէփին . Որդեակ իմ , նոքա վնասակար և վտանգաւոր չարածճիւններ են , նոքա օձի խորամանկութիւնն ունին : Սաաֆինազ երկայնահասակ որպէս երիտասարդ նոճի , 18 տարեկան , գեղեցիկ , աշխոյժ , նիհար կազմով , կապոյտ աչերով , խարտիչազոյն մազերով և բաւական ալ բարեմիտ էր որպէս զի չարամիտ լինելու անհաճոյ համբաւը չունենայ իր սիրելեացը առջեւ . նրա առաջին վարդը Ա . . . փաշայն քաղած էր . մէկ խօսքով նա ոչ կին էր և ոչ օրիորդ : Ուրբաթ օր մ'էր . օդը գեղեցիկ , զով ու խաղաղ առաւօտ մը . Ա . . . փաշայի ամբողջ հարէմը կը պատրաստուէր կառքերով պտոյտ մ'ընելու դէպի Հայտար փաշայի կողմերը . չէրքէզուհի աղախինները կը զարդարուէին , բացի Սաաֆինազէ . նա անտարբեր կեցած էր : Ընկերուհիները հարցունքին թէ ինչո՞ւ չզարդարուիր . նա պա-

տասխանեց թէ տկարութիւն մ'ունի : Խորամանկը հիւանդ կը ձեւանար որպէս զի ապարանքին մէջ մինակ մնալով Յովսէփին հետ ազատ տեսակցութիւն մ'ընէ :

Կէս օրը մէկ ժամ անցած էր . փաշային կինը Ֆաթիմէ հանրմ իւր երեք չէրքէզուհիներով մեկնեցաւ , այդ ահագին շէնքի մէջ թողնով մինակ Սաաֆինազը : Այս չարամիտը անմիջապէս ելաւ անկողնէն , իւր ամառնային բարակ մետաքսեղէնները հագաւ , մագերն անուշաբոյր իւզով սանտրեց և խառն ի խուռն ծովու ալեաց նման ետեւը թողուց որ մինչեւ սրունքները կիջնէին : Յանկարծ Յովսէփի սենեկին ելեքարական զանգակը հնչեց . նա վազեց դէպ ի հարէմի դուռը . Սաաֆինազ դողդոջուն ձայնով նրա անունը տուաւ . երկու վայրկեան վերջը Յովսէփի չէրքէզուհոյն գրկացը մէջ էր : Նրիտասարգը այդ տեսարանէն վախնալով, տենդ ունեցողի մը պէս կը դողար , կաղաչէր որ զինքը թողու . բայց Սաաֆինազ ուժգին նրա բազուկներէն բռնած տնընդհատ սիրոյ արցունքներ կը թափէր , Յովսէփին ըսելով . Անկարելի է որ

ձեռքէս ազատիս . պէտք է որ սիրես զիս , ապա թէ ոչ կորսուած ես . գիտցի՛ր որ քու գեղեցիկ երիտասարդութիւնդ խոնաւ բանտերու մէջ պիտի վերջանայ , թշուառ պիտի լինիս , վերջապէս պիտի մեռնիս առանց հայրենիքդ վերադառնալու : Իսկ Յովսէփի կը պատասխանէր հեծկըլտալով . Աւելի լաւ է որ պատուս պաշտպանելով մեռնիմ , քան թէ անպատուութեան տղմին մէջ թաթխեմ անունս . ես աշխարհի վրայ միայն իմ ընտանիքս սիրեցի , ուխտեցի միշտ հաւատարիմ մնալ նրա . անընդունելի է քու առաջարկդ . . . կաղաչեմ , գթա՛ իմ վերաս ու թո՛ղ զիս : Անօրէն , գոչեց Սաաֆինազ ատամները կրճտելով . չե՞ս ուզեր հնազանդիլ քու տիրուհոյդ : Այո՛ , կը հնազանդեմ , բայց ոչ թէ քու այս անպատիւ առաջարկութեանդ որ երկուքնիս ալ պիտի միշտ կորստեան վիհը :

Չէրքէզուհին տեսնելով Յովսէփի դիմադրութիւնը , զսպեց ինքզինքը և ըսկտաւ մեղմաբար խօսիլ . — Վերջապէս կը մերժե՞ս իմ սէրս . կուգե՞ս թշուառ ը-

նեւ զիս, վերջին պատասխան մը տուր ինձ, թող բացուին քաղցր շրթունքներդ և խօսին, բառ մը միայն զիս երջանիկ պիտի ընէ:

Ստաֆինազի այս խօսքերուն վրայ Յովսէփի սեւ աչաց եղբը երեւաց ճշմարիտ արտօսը մը: Մարդս ամեն բանի զէմ կարող է մաքառելու, բացի սիրոյ զգացմունքէն: Յովսէփ քսանամեայ երիտասարդ մ'էր, կուգէր սիրել գեղուհի մը, կը կարծէր որ նա երջանիկ պիտի ընէր զինքը: Առաջին անգամ մոտերերեց իւր կնոջը արտասուքը որուն ականատես եղած էր հայրենիքէն բաժնուելու տեսնն. բայց ա'լ այս վայրկենին բոլորովին մոռացաւ նա: Բապական լուսթիւն մը տիրեց երկուքին մէջ. վերջապէս խոստացաւ չէրքէզուհւոյն որ պիտի սիրէ զինքը, սա պայմանաւ որ այդ գաղտնիքը միայն Աստուծոյ և երկուքներնուն մէջ մնայ: Ստաֆինազ երբ լսեց Յովսէփի բերնէն այս խօսքերը, յանկարծ նրա գաղանային աչացը մէջ երեւաց դիւական ուրախութեան փայլ մը: Յովսէփ մունջ և սառած կը կենար անոր համ-

րոյրներուն ներքեւ: Այսպէս մի քանի վայրկեան նոքա մնացին լուռ գրկախառնութեան մէջ ...:

Երկուքն ալ կորսուած էին...:

Ե

Երեկոյ էր. արեւը սկսաւ խոնարհիլ դէպի իւր գիշերային օթեւանը. կառքերը վերադարձան իրենց սովորական պտոյտէ: Ֆաթիմէ ուղղակի գնաց կեղծ հիւանդուհւոյն սենեակը, նա ուրախութենէն անզգայ վիճակի մէջ կը քնանար. այս քունը կը կոչուի սիրոյ Փիզիքական հանգստութիւն: Քիչ մը վերջը Ստաֆինազի միւս ընկերուհիներն ալ գալով, հիւանդութեանը վրայ տեղեկութիւն ուզեցին. նա իմաց տուաւ որ փոքր ինչ անհանգիստ էր և թէ քնանալով հիւանդութիւնը փարատուած է. ոչ ոք բան մը գուշակեց նոյն օրուան տեղի ունեցած եղելութեանը վրայ: Անցան մի քանի օրեր. չէրքէզուհին երբ կը տեսնէր Յովսէփը, գրեթէ ամեն անգամ նրա դէմքը ուրախութեան լուսով կը պայ-

ծառանար . նա գաղտնապէս մի ծրար տուաւ Յովսէփի և ըսաւ անոր . — Այս գումարը ընտանեացդ զրկէ . և եթէ դարձեալ դրամի պէտք ունենաս , պատրաստ եմ օգնելու : Յովսէփի առաւ ծրարը . առանց բանալու պահեց զայն իր մահճակալին մէկ անկիւնը : Երեկոյին երբ հանգստանալու համար մտաւ սենեակը , ձեռքերը դողդղալով բացաւ ծրարը , տեսաւ քսան հատ օսմանեան ոսկի . նա երբէք չուրախացաւ . իրեն այնպէս կըթուէր թէ գողութեամբ ձեռք բերած էր այդ ոսկիները : Զերբէզուհին ոչ միայն մոլեգնաբար կը սիրէր զՅովսէփի , այլ եւ բուռն եռանդ կը զգար անոր համար . երբ առանձին կը տեսնուէին , կըսէր անոր . — Այսուհետեւ քու բարեկամուհիդ եմ . չեմ ուզեր որ քու խորհրդոցդ մին անձանօթ մնայ ինձ , որչա՛փ դեղեցիկ , որչա՛փ քաղցր բան է սրտի և գաղափարաց մտերմութիւնը որք ամեն ժամանակ մեզ ներկայ կընեն իրարու մօտ . ահա կը տեսնես որ կը նուաղիմ սրտիս և բաղձանացս կրակէն , կը հալիմ ինչպէս կը հալին մարտ ամսոյ ձիւներն արեւուն

ճառագայթներէն . յաւիտեան անձնուէր պիտի լինիմ քեզ , միայն թէ քու սիրուն դէմքդ աչացս առջեւը լինի . Յովսէփի , դուն իմ արեւս ես , ուրախութիւնս , երջանկութիւնս և յոյսս ես , առանց քեզի կեանքը դատարկ և դժգոյն կերելի ինձ . երբ քեզի հետ եմ , արքայութեան մէջ կը կարծեմ ինքզինքս . վերջապէս դու իմ անմահ և պահապան հրեշտակս պիտի լինիս : Սաաֆինազ այսպէս ջերմ սէր ցոյց կուտար պանդխտին . իսկ Յովսէփի , տալաբա՛ղդն , յիմարաբար կը սիրէր զնա : Անցան մի քանի շաբաթներ . օր մը Սաաֆինազ ծրար մը եւս տուաւ Յովսէփին և խնդրեց որ իւր լուսանկար պատկերն հանել տայ . նա ընդունեց սիրուհւոյն խնդիրքը . մէկ հատ տուաւ նրա , երկու հատ ուղարկեց ծնողացը և մէկ հատ ալ նուիրեց Պետրոսի :

Յովսէփի այս ընթացքը հաղիւ տեսեց երեք ամիս , օր մը յանկարծ հիւանդացաւ . նա առաջ ուժեղ էր որպէս Հէրքիւլէս , իսկ այժմ կմախք մը դարձած էր . դէմքը ստացել էր թուամած տերևի գոյն , մատներուն ոսկորներն միայն կե-

րեւէին . մէկ խօսքով մեռել մը դարձած էր նա : Երբ տեսաւ որ այլ եւս անկարելի է աշխատիլ , իմաց տուաւ Վարդանի իւր հիւանդութիւնը . Վարդան աղաչեց փաշային որ դարմանել տայ Յովսէփը . փաշան անմիջապէս յանձնարարադիր մը տալով ուղարկեց Հայտար փաշայի հիւանդանոցը : Հիւանդանոցը պանդխտին համար մի դուռ է ուսկից կը բացուի ճանապարհ դէպի գերեզման : Հիւանդը ընդունուելէ յետոյ երկրորդ յարկի վրայ թիւ 5 սենեակը դրուեցաւ . ամեն օր կայցելէր զինուորական հայազգի բժիշկ գնդապետ Տօքթ . Բարունակ , Հիւանդութիւնը anémie (անարիւնութիւն) էր . մեծ խնամք կը տանէին անոր վրայ : Տօքթ . Բարունակ իր արհեստին հմտութեամբը գուշակած էր որ նրա հիւանդութիւնը անառակութենէ ծագած է : Յովսէփի հիւանդանոց փոխադրուելէն երկու օր վերջը փաշան այցելեց իւր հաւատարիմ ... ծառային . երբ հարցուց բժշկապետին նրա վիճակը , հետեւեալ պատասխանը առաւ . Հրաշք կը լինի եթէ շաբաթն անցունէ . բայց այսու ամենայնիւ

ամեն ջանք ի գործ պիտի դրուի . դուք հանգիստ եղիք : — Յիրաւի գովելի պիտի լինի ձեր առաքինութիւնը եթէ աղատէք մի թշուառ անձի կեանքը , յարեց փաշան չարախնդաց ժպիտով մը . յետոյ դարձաւ Յովսէփի , մարդասիրաբար մխիթարեց զանի . հարցուց թէ ունի՞ր ուրիշ ըսելիք մը : Հիւանդը իր չորցած ձեռքը տարաւ կնճիռներով պատած ճակատը . վայրկեան մը կեցաւ լուռ և ապա շարունակեց : Միայն սա խնդիրքը ունիմ Ձեր Վսեմութեան . եթէ մեռնելու լինիմ , իմ ընտանիքս թշուառ չըլլալու համար Ձեր խնամակալութեան կը յանձնեմ . զՁեզ իբրեւ հայր կը ճանչնամ և կը խնդրեմ որ Ձեր օգնութիւնը չզլանաք թշուառ անձի մը ընտանեացը . իմ յոյսս Ձեր վրայ պիտի լինի . ոչ թէ միայն կենդանութեան ատեն , այլ մեռնելէս վերջն ալ գերեզմանիս մէջ իմ ախօսը ոսկերքս երախտապարտ պիտի լինին Ձեզ : Յովսէփի այս սրտաճմլիկ խօսքերուն վրայ փաշային աչացը մէջ երեւացին մարդարտաձեւ մի քանի արտասուք . ինչպէս որ ըսի նախապէս , նա գթասիրտ և մարդասէր մի

մահմետական էր . Յովսէփի առաջարկը ամենայն սիրով ընդունեց և գրպանէն թղթի կտոր մը և մատիտ մը հանելով, նշանակեց Յովսէփի անունը , մականունը , ծննդավայրը . սաի ճշմարիտ վկայութիւն մ'էր թէ Յովսէփի մեռնելէն վերջը իւր խոստմունքը կը կատարէ . յետոյ նրա բարձին տակը 5 մէճիտ դրաւ ու հեռացաւ , խոստանալով որ մի քանի օր վերջը դարձեալ պիտի այցելէ :

Յովսէփի մտերիմ բարեկամը Պետրոս իմանալով նրա հիւանդութիւնը , Վարդանի հետ այցելեցին . երկուքը նստան հիւանդի անկողնոյ աջ և ահեակ կողմերը . հարցուցին առողջութիւնը . այդ հալու-մաշ էակին նիհարութենէն շունչը կը նուաղէր . երբ բաւ մ'արտասանէր , անմիջապէս պաղ քրտանց մէջ կը մնար . հազիւ կարող էր նա շարժիլ իւր մահաշուն անկողնոյն մէջ . նա վերջին աստիճան գունատ , աչերն փոսն իջած էր և խորշոմ մը կը կնճռէր իւր գեղնագոյն ճակատը :

Վարդան գիտէր որ նրա հիւանդութեան պատճառը Սաաֆինաղ եղած էր .

ծերունին սրտին ցաւէն չի կրցաւ համբերել . Որդեալի իմ , ըսաւ . եթէ դու իմ խրատներուս ահանջ դնէիր , այժմ գեղ այս ցաւալի վիճակին մէջ չպիտի տեսնէի . այն հրէշուհիները աշխարհ եկած են երիտասարդաց գերեզմաններ բանալու համար . նոքա ստեղծուած են թշուառ մայրերը լացնելու համար . նոքա տղրուկի նման մարդուս արիւնը կը ծծեն , ինչպէս որ Սաաֆինաղ քու արիւնը ծծեց . այժմ եթէ նա գեղ այս վիճակի մէջ տեսնէ , նրա սիրաբորբոք ու դժոխացին սիրտը կը զովանայ . այլ ևս ատելի էակ մ'ես դու նրա համար , վասն զի նա յաղթեց քեզ , թառամեցուց քեզ . երիտասարդ ծաղիկ հասակը . նոքա այտոնի ոճրագործներ են . այդ ապարանքները անոնց համար թանձր քող մ'են սրուն տակ կը ծածկուին իրենց ոճիրներն : Յովսէփ անկ դնին մէջ պառկած մօրիկ կընէր Վարդանի խօսքերուն . Պետրոս ալ հետաքրքիր էր իմանալ թէ ինչպէս այդ սերտ բարեկամութիւնը յառաջ եկած էր իր և չէրքէզուհւոյն մէջ . Յովսէփ հեռավով պատմեց եղելութիւնը և երբ վերջա-

ցուց պատմութիւնը, նրա աչքերէն ըս-
պառուող արտասուքը մեզմ կաթիլնե-
րով կը գլորէր ցամաք երեսին վրայ: Վեր-
ջապէս երկու հայրենակիցներն մխիթա-
րելով հիւանդը մեկնեցան: Ճիշդ հինգ
ամիս անցած էր նրա հիւանդանոց փո-
խադրուելէն. նրա վիճակը օրըստօրէ կա-
պաքինէր. բժիշկը իւր նախնական դու-
շակութեամբը խաբուած էր. կան այն-
պիսի հիւանդութիւններ որ շատ անգամ
բժիշկը անդարմանելի կարծեւով, հի-
ւանդին մահուան վճիռը կուտան. և երբ
հիւանդը լաւանայ, ատի բնութեան գոր-
ծըն է կըսեն: Յովսէփ այս վերջին տե-
սակէն էր. նրա վտանգաւոր վայրկեան-
ները անցած էին. մէկ խօսքով, նա ա-
զատած էր մահուան ճիրաններէն: Չմեռը
վրայ հասաւ. բժշկապետը իմաց տուաւ
փաշային թէ պէտք է որ Յովսէփ ամ-
բողջ ձմեռն հիւանդանոցն անցունէ, վա-
սըն զի նա դեռ նիհարութեամբ կը տա-
ռապէր:

Չ

Այժմ դառնանք այն հրէշուհւոյն վրայ
մի տեղեկութիւն տալ ազնիւ ընթերցո-
ղացս: Յովսէփի հիւանդանալէն 5 ու կէս
ամիս վերջը, Սաաֆինազ ալ անկողին ին-
կած էր. նա մահճին մէջ չէր կարող շար-
ժիլ. օրը երկու անգամ Տօքթ. Աթապէյ
կայցելէր: Ընթերցող, արդեօք ի՞նչ էր
չէրքէզուհւոյն հիւանդութիւնը:

Յղութիւն:

Ո՞րմէ:

Յովսէփէ:

Անէ՛ծք նրա գլխուն:

Սաաֆինազի ծննդաբերութիւնը մօտ
էր, այսինքն երկու շաբաթ յետոյ նա
անպատիւ մայր մը պիտի լինէր. վախն
ու կասկածը իւր սրտին մէջ օրըստօրէ
կաճէին. յղութեան վերջերը քանի կը
մօտենար ծննդաբերութիւնը, այնչափ
մահուան երկիւզն կը գրաւէր զնա. կը
կարծէր թէ այն ճգնաժամին չպիտի կա-
րենայ դէմ դնել. մէկ խօսքով իւր կո-
րուստն կարտասուէր: Ա... փաշան կը
կարծէր թէ ծնանելիք երեխայն իւր ա-

րիւնէն սերած է : Յիմարը կը յաւաքուէր
և նրա ծնողի հանգստութեանը համար
ամեն միջոց ի գործ կը դնէր գորովանօք.
կը պաշտէր զնա իբրեւ գիցուհի :

Փաշայի ապարանքին մէջ եղողները ի-
մանալով որ իրենց տէրը քիչ օրէն զա-
ւակ մը պիտի ունենայ , անբացատրելի
ուրախութեան մէջ էին , բացի Վար-
դանէ , քանզի նա տեղեակ էր բոլոր
գաղտնեաց : Ա. . . փաշան մինչև այն օրը
զաւակ չէր ունեցած . նա կը նմանէր ան-
պտուղ ծառի մը . նախապէս մի քանի
աղջիկ աւած և թողած էր զաւակ չծնա-
նելնուն համար . բայց ինքն էր յանցաւո-
րը այդ մասին . . . :

Սաաֆինագի յղութեան վերջին երկու
շաբաթն ալ լրացաւ . կէս գիշեր մօտ էր
երբ նրա ցաւը բռնեց . զինքը դարմանող
բժիշկը , տօքթօր Աթա պէյ , ժամանակին
հասաւ . նա մի լաւ մանկաբարձ էր :
Սաաֆինագ անհնարին տագնապներու
մատնուած , իր արտասուքը կը կլնէր ,
իւր հառաչները հեղձամղձուկ կը խեղ-
դէր . արեան շրջանը մեծ արագութիւն
ստացած էր , երակներն ուժգնակի զար-

նելով . լանջաց ուժգին ելեէջը կը
ցուցնէր շնառութեան արագութիւնն ու
նեղութիւնը . սառն քրտունք կողողէին
իւր հրավառ դէմքն . աչերն արտասովոր
փայլ մ'ստացած , արեամբ լցուած , կար-
ծես թէ ակնակապիճներէն (orbite) դուրս
ցայտելու վրայ էին . յանկարծ վերջին ,
այլ սրտապատառ մի ճիշ թռաւ իւրկուրծ-
քէն , որուն նոյն հետայն մի ուրիշ ձայն
պատասխանեց :

Այդ ձայնը նորածին երեխայի առաջին
ճիչն էր :

Մանկաբարձն այդ փափուկ գործողու-
թիւնը ամենայն յաջողութեամբ վերջաց-
նելէ և պէտք եղածը պատուիրելէ յետոյ
մեկնեցաւ , 50 սսկի նուէր մ'եւս ընդու-
նելով Ա. . . փաշայէն :

Երեխայն իգական սեռէ էր :

Նա ամենայն ճշգրութեամբ իւր հօրը
(Յովսէփի) նմանութիւնն ունէր :

Երկու շաբաթ վերջը երեխային ան-
ուանակոչման հանդէսը կատարուեցաւ .
կարծեցեալ հայրը նրա անունը դրաւ
Սէլիմէ . ըստ մահմետական օրինի , կըն-
քահայրութեան պաշտօնը երեխային հայ-

րը կը կատարէ : Շարաթ մը շարունակ ապարանքին մէջ հարսանեաց հանդիսի նման խնջոյք տրուեցաւ . Պօլսոյ զանազան կողմերէ փաշային թուրք պաշտօնակիցները և բարեկամները իրենց ընտանեօք հանդերձ կայցելելին երեխայն տեսնելու համար և ծանրագին նուէրներ ընծայելով Սաաֆինազի կը մեկնէին :

Այն օրերը Պետրոս եկած էր Վարդանը տեսնելու . նա իմացաւ չէրքէզուհւոյ ծննդաբերութիւնը և վաղեց գնաց հիւանդանոց , Յովսէփի իմաց տալու : Երբ լսեց Յովսէփ այս լուրը , նրա դեղնադոյն դէմքի վրայ երեւաց մի չարախնդաց ժրպիտ , վասն զի նա ապօրէն հայր մ'եղած էր : Երկար ատեն խօսակցելէ յետոյ , Պետրոս խորհուրդ կուտար թէ հիւանդանոցէն ելնելէ վերջը պէտք է որ անպատճառ հեռանայ կ' . Պօլսէն և բարեկամաբար կըսէր Յովսէփի . Ես խոստացած եմ որ երբէք չբաժնուիմ քեզնէ . դարձեալ երկուքնիս միատեղ կը մեկնինք ասկէ , մի քանի տարի եւս պանդխտութեամբ կանցունենք ուրիշ երկրի մէջ , փող կը վաստկինք և յետոյ կը դառնանք

մեր ընտանեացը գիրկը . և եթէ երկրորդ անգամ հարկ լինի պանդխտութեան ելնել , դարձեալ կրնաս գալ Պօլիս . մինչև այն ատեն ամեն ինչ փոխուած կը լինի և ամեն բան կը մոռցուի : Յովսէփ զայրացմամբ ընդհատեց նրա խօսքերը ըսելով . Ի՞նչ . միթէ՞ կայ վտանգ մը ինձ համար եթէ երկար ատեն հոս կենամ—Այո՛ , պատասխանեց Պետրոս . եթէ փաշան իմանայ այս գաղտնիքը , գիտցիր որ երկուքնիդ ալ կորսուած էք . կարելի է որ ներէ Սաաֆինազի , բայց քեզի ո՛չ . դու չե՞ս գիտեր որ այս ազգը քրիստոնէից ժանտախտն է . թրքուհի մը կեալուռէ մը յզի մնայ և գաւազի ծնանի՛ . ի՛նչ սարսափելի ոճիր . եթէ այս գաղտնիքը լուծուի , պէտք է որ դու կամ մեռնիս և կամ թրքանաս . բայց ես կը հաւատամ որ վերջինը պիտի լինի , վասն զի նոքա ըստ Մուհամմէտի պատուէրին բռնութեամբ ընդունել պիտի տան քեզ այդ խայտառակ կրօնքը . մտածէ՛ , բարեկամ . յետին զլջուհի անօգուտ է , անպատիւ չէրքէզուհւոյ մը սիրոյն զոհ լինելն յիմարութիւն է , ո՛չ թէ իմաստութիւն .

անոնց սէրը երիտասարդաց դահիճն է , անոնց ժպիտներն խաբեպատիր են . ոտընկոխ մի՛ ըներ պատիւդ , աղգութիւնդ և հաւատքդ և միանգամայն թշուառ ընտանեացդ արտօւքները . եթէ կապուած ես այն հրէշուհւոյ սիրոյն հետ , եթէ դեռ կը սիրես զինքը , ա՛լ ատէ նըրա անունը և աղգութիւնը ու ետ կեցիր այս անպատիւ և վտանգաւոր ընթացքէդ : Յովսէփ ամաչելով այս խօսքերէն , պատասխանեց . լաւ . կընդունիմք ու բարի խորատներդ :

Գարունը արդէն հասել էր . Յովսէփը դարմանող բժիշկը — հրաման տուաւ որ ելնէ հիւանդանոցէն : Ապրիլ ամսոյն մէջ էր երբ նա բաժնուեցաւ անկէ և դարձեալ գնաց տիրոջը ապարանքը ուր սկսաւ շարունակել իւր նախկին պաշտօնը : Սէլիմէ վեցամսեայ առոյգ և գեղեցիկ մի երեխայ եղած էր . փաշան յանձնած էր զայն ապարանքին մէջ մի Արաբուհւոյ խնամակարութեանը , Յովսէփ տեսաւ իւր զաւակը որ Արաբուհին գիրկը առած կը զուարճացնէր պարտէզին մէջ շրջադաշտելով . Յովսէփ մօտեցաւ նրա , խնդրեց

որ քիչ մ'ալ իւր գիրկը տայ . խնամակալուհին ընդունեց այս խնդիրքը . նա երկար ատեն այդ ծաղկալից պարտիզին մէջ շրջադայեցաւ . երբ կը լսէր Սէլիմէի ճգնիւններն , իւր բոլոր ցաւերն կը մոռնար . երբ կը տեսնէր զաւկին լուսափայլ դէմքին վրայ քաղցր ժպիտներ , կը մոռնար նաեւ Պետրոսի հետ վերջին տեսակցութիւնը և իւր խոստմունքը . նա իր սէրը տուաւ Սէլիմէի : Ապերախտ Յովսէփ , մոռացար ուրեմն քու հայրենիքդ . մոռացար խեղճ և անմխիթար ընտանիքդ ու զաւակդ որուն դէմքը դեռ չես տեսած . վերջապէս մոռացար ազգդ ու հաւատքդ . վա՛յ քեզ , մոլորեա՛լ ոչխար . քու աղնիւ ընտանեացդ և անմեղ որդւոյդ անէծքը դահճի մը պէս պիտի հալածէ գրեզ յաւիտեան . գիտցիր որ օր մը հայրենի երկրիդ լեռներն ու հովիտներն ալ անէծք պիտի կարդան քու անյիշատակ գերեզմանիդ վրայ որ Սաաֆինագի սիրոյ արիւնջուայ մագիլներովը պիտի փորուի . նրա սէրը մի դահիճ է որ տապարը ձեռքը պիտի հալածէ գրեզ կատաղաբար . նը-

րա շունչը պիտի խամբեցնէ՝ ծաղիկ հասակդ, ինչպէս ձմեռուան հողմը կը խամբեցնէ անուշաբոյր վարդը. այո՛, կը սիրես դու զայն ինչպէս վագրն իւր արիւննաթաթաւ սրան. կը վախճաս անկէ ինչպէս ոճրագործն աստղէ մը. բայց գիտցիր որ օր մը այդ սէրդ պիտի խաղաղի մահուան առջեւ, ատելի պիտի լինի յիշատակդ, սոսկալի հայհոյանքներ պիտի ուղղեն ետեւէդ քու. հայրենակիցներդ, վերջապէս քու հարազատ որդւոյդ անիծարեք բողոքը Պաբրիկեան փողին պէս պիտի դուռայ ականջիդ ու քու ապերախտ ոսկորներէդ վրէժ պիտի սպհանջէ:

Յովսէփ Սաաֆինազի սենեկին վանդակապատ պաշտահաններուն ներքեւ նըստած, իւր նիհար թեւերուն մէջ կը զըռարձացնէր Սէլիմէն և ահա յանկարծ նրա պատուհանի ապակին զարնուեցաւ: Յովսէփ իւր ամօթալի ճակատը վեր բարձրացուց, տեսաւ իւր սիրուհին ու դողաց. Սաաֆինազ ձեռքերովը նշան մը տուաւ. ըսել կուզէր թէ Սէլիմէն իրեն տանի. Յովսէփ անմիջապէս տարաւ մանկուհին և յանձնեց մօրը. Սաաֆինազ հրամայեց

Յովսէփի որ նստի. նա դողալով նստաւ դալարեայ գորգի մը վրայ: Այժմ առողջ ես, հարցուց Սաաֆինազ տրտմալից ժըպիտով մը: Յովսէփ չպատասխանեց, միայն գլուխը ծռեց դէպ ի աջ ուսին վրայ. ըսել կուզէր թէ բաւական առողջ եմ: Ձերքէզուհին շարունակեց. Յովսէփ, պէտք է որ դու թողուս այս ապարանքը ու հեռանաս. վասն զի քիչ ատենէն մեր մէջ տեղի ունեցած գաղտնի սիրահարութիւնը փաշան պիտի իմանայ և այն ատեն կեանքդ վտանգի մէջ է. դու կարող ես դանել մի ուրիշ պաշտօն: — Ձեր այդ առաջարկը անընդունելի է ինձ, յարեց Յովսէփ սպառնալից դիմօք. քանի մը ըստէ լուռ կեցաւ, յետոյ շարունակեց. Սաաֆինա՛զ, դու իմ պերճութեան, գեղեցկութեան և անմեղութեան օրերս թշուառութեան սեւ ամպերով ծածկեցիր, քու արիւննոտ ձեռքերդ իմ ամբիծ ճակտիս դրիւր անունս արատելու համար. վերջապէս դիակ դարձուցիր զիս և երկար ամիսներ հիւանդանոցի անկողիններուն մէջ փրտտեցայ անոք և անմիթարողալով իմ ցաւալի վիճակս: Իմ թշուա-

նութեանն պատճառ ըլլալէ վերջը , այժմ հուզէս անիրաւութեամբ հալածել զիս . եթէ յաջողիս , գիտցիր որ ետեւէս ահեղ վրէժ մը պիտի թողում . ո՛չ , ո՛չ . պէտք է որ կամ երկուքնիս ալ գրկախառն գերեզման իջնենք և կամ առջի պէս սիրենք զիրար . իմ ճակատագիրս թող հոն կանգ առնէ ինչ որ ես վճռած եմ :—Ի՞նչ է քու վճիռդ , յարեց Սաաֆինազ ողորմելի ձայնով :—Իմ վճիռս այն է որ պէտք է այդ զաւակը իմս լինի . նրա նմանութիւնը ճշմարիտ վկայ մ'է . եթէ բոլոր աշխարհ տեսնելու ըլլայ , անմիջապէս բարձրաձայն իրաւունք պիտի տայ ինձ ըսելով թէ «Սէլիմէ Յովսէփի հարազատ զաւակն է» : Եթէ այս դիւրաբորբոք կրակը սըրտիս ծալքերուն մէջ թաղեմ , զիս մոխիր պիտի դարձնէ . անոր համար պէտք է որ այս գաղտնիքը յայտնուի , պէտք է որ զաւակ մը ճանչէ իւր հայրը և հայր մը իւր զաւակը . արդարութիւնը այսպէս կը պահանջէ :

Այս խօսակցութեան միջոցին դահլճին մէջ ոտնաձայն մը լսուեցաւ և քիչ մը յետոյ Արաբուհին ներս մտաւ . Յովսէփ

գլուխը գետին խոնարհած բաժնուեցաւ , որպէս զի կանանց դէմքը չտեսնէ . քանզի ըստ մահմետական օրինի արգիլեալ է այր մարդու մը տեսնել կնոջ դէմքը . ապի արարեալէն բառով կը կոչուի նամ—էհրամ : Մեծ էր Յովսէփի մօտատանջութիւնը Սէլիմէի մասին . վերջապէս նա կուզէր վրէժ առնուլ Սաաֆինազէ . երկար առեւն անցաւ , Յովսէփ այլ եւս չէր տեսակցեր սիրուհւոյն հետ . ատի սիրոյ երկպառակութիւն մ'էր . օր մը գնաց Պետրոսի մօտ այս խնդրոյն վրայ խորհըրդակցելու . վերջապէս երկու բարեկամաց մէջ Սէլիմէն առեւանգելու որոշումը տրուեցաւ :

Պետրոս մի բարեկամուհի ունէր որուն լուալ կուտար իւր ճերմակեղէնները . դիմեց անոր : Այդ կինը կը բնակէր Իւսկիւտար Զիլիֆտար—Պաղչէսի անել փողոցին անկիւնը . նա 35 տարեկան մի այրի կին էր Մարիամ անուն . իրապէս պարկեշտ և առաքինի բնաւորութիւն մ'ունէր նա . իւր չարաչար աշխատութեամբ կը հայթայթէր օրապահիկը . նրա ձեռքերը խոռչակահար էին և կարմիր բիծե-

րով բոլորովին ծածկուած . առի ճշմարիտ վկայութիւն մ'էր իւր աշխատաւոր կին մը ըլլալուն : Պետրոս սկսաւ պատմել նրա թէ ունի մի հայրենակից որուն կինը երկու շաբաթ առաջ մեռնելով վեցամսեայ զաւակ մը թողած է . այժմ անխորհամ վիճակի մէջ ըլլալով սրբը , պէտք է յանձնել մի այրի կնոջ . ասի շատ մեծ բարիք մ'է , ըսաւ . այս առաջարկութիւնը եթէ ընդունիս , գիտցիր որ թշուառութեան անողորմ ճիրաններէ հոյր մը և զաւակ մը պիտի ազատես : Մարիամ իւր ցամաք ծնօտը բռնելով վայրկեան մը մըտածելէ յետոյ ըսաւ . Այնդունիմ առաջարկութիւնդ : Պետրոս խոստացաւ որ ամիսը երկու ոսկի վճարէ որքին սննդեանը համար :

— Երբ պիտի բերէք երեխայն , յարեց Մարիամ :

— Երեկոյին և կամ վաղն առաւօտ , պատասխանեց Պետրոս ու հեռացաւ :

Յովսէփ մօտակայ սրճարանի մը մէջ կը սպասէր լուր առնելու համար թէ արդեօք Մարիամ ընդունած է Պետրոսի առաջարկութիւնը : Պետրոս իմաց տուաւ

որ երեկոյին պէտք է յանձնուի Սէլիմէն Մարիամի . նա ուրախացաւ և աղաչեց Պետրոսի որ անպատճառ երթայ Ա . . . փաշայի սպարանքը իրեն օգնելու համար . այսպէս ժամագիր ըլլալով բաժնը ուեցան իրարմէ :

Երեկոյին արեւը մարը մօնելէ կէս ժամ վերջը Յովսէփ հարէմը մօնելով տեսաւ որ Սէլիմէ փայնակ իւր օրօրոցին մէջ կը խաղար իւր ձիւնի նման սպիտակ թաթիկները ծծելով . մայրը պարտէց իջած էր պտոյտ մ'ընելու . նա անմիջապէս առաւ Սէլիմէն , նրա փոքրիկ թաւշեայ ու ոսկի թեւերով բանուած վերմակին մէջ փաթաթեց , յետոյ բազկացը մէջ առնելով դուրս ելաւ : Պետրոս կսպասէր դրանք մօտ . յանձնեց նրա : Ոչ ոք տեսաւ այս եղելութիւնը :

Կէս ժամ վերջը , Սաաֆինազ վերադարձաւ պարտէզէն : Սենեակը մօնելով տեսաւ որ Սէլիմէ օրօրոցին մէջ չկայ . նա կարծեց որ Արաբուհին առած տարած էր զուարճացնելու համար : Անցաւ կէս ժամ եւս , ո'չ խնամակալուհին կար և ո'չ Սէլիմէն , Սարսափելի աղաղակ

մը լսուեցաւ . ապարանքին մէջ եղողները ամենքն ալ վազեցին, կարծելով թէ հըր-դեհ կայ . այդ բազմութեան մէջ էր նաեւ Յովսէփ : Սաաֆինազ գեառատարած կը դողդղար և արտառք կը թափէր ըսե-լով . Ա՛հ , անիծեալ Արաբուհին զաւակս առեւանգեր է . կաղաչեմ , օգնութեան հասէք . շո՛ւտ , դացէք զինքը գտնելու : Փաշային բոլոր ծառաները , Յովսէփ ալ միասին , փողոց թափուեցան . ամեն մէկը մէկմէկ փողոց մտնելով Արաբուհին կը փնտռէին . իսկ սա արդէն տեսած լինե-լով որ Սէլիմէ օրօրոցին մէջէն անյայտ ե-ղած էր , ինք յանցաւոր չկարծուելու համար երկիւղէն որոշած էր հերարձակ փախուստ տալու : Միւսնոյն վայրկեանի մէջ ոստիկանութեան իմաց տրուելով իւս-կիւտարի թրքական փողոցները տակնու-վըրայ ըրին Արաբուհին գտնելու համար , բայց չյաջողեցան : Այդ խորամանկ կէնը ապաստանած էր մի ուրիշ Արաբուհւոյ մօտ . նա կախարդուհի մ'էր որ կը բնա-կէր Թօփ-Թաշի կողմերը : Այդ անտէր Արաբուհիները որ Կ. Պօլսոյ մէջ բազմա-թիւ են , իրենց երիտասարդութեան ատեն

մեծատուն թրքաց ծառայութիւն ընելով կապրին . իսկ երբ ծերանան , կամ կա-խարդուհի կը լինին և կամ նաւամատոյց-ներու վրայ ուր բազմաթիւ թուրք բեռ-նակիրներ և փայտ կոտորողներ կը գտնու-ին , անոնց տօլմա կը ծախեն հատը 10 փա-րայի : Այս արարածները Հրէից նման կը պաշտպանեն զիրար , միշտ գաղտնապահ և հաւատարիմ են իրարու . եթէ իրենց հարցնես , նոքա կըսեն թէ «մենք ենք ճշմարիտ մահմետականներ աշխարհի վը-րայ» . իսկ թրքաց կը կոչեն իրենց լեզ-ուով Նասրէնի որ անհաւատ ըսել է :

Արաբուհւոյն անյայտ ըլլալը անշուշտ չատ օգտակար եղաւ Յովսէփի : Սաաֆի-նազ երբեմն կը կասկածէր Յովսէփի վրայ . բայց երբ կը տեսնէր նորա տիսուր դէմ-քը , դարձեալ կասկածը կը փարատէր . Ա... փաշայ ալ մեծ մտաւանջութեան մէջ էր Սէլիմի անյայտ ըլլալու մասին . նա դուշակած էր որ Սաաֆինազի սրտին մէջ կայ մի գաղտնիք , բայց չէր կարող հասկնալ . վերջապէս քիչ ժամանակէ յե-տոյ մոռացաւ նա : Արդէն թուրք ազգը որդիական սէր և ղգացում չունի թուր-

քը երբ կամուսնանայ ու մի քանի որդւոց տէր կը լինի, կը տեսնես օր մ'ալ որ անտէր թողած է իւր կինը, թողած է նաև զաւակները ու մի ուրիշ կնկան հետ ամուսնացած է. նա ալ եւս կը մոռնայ իւր զաւակները, անկից յետոյ նոքա ատեղի էակներ կերելին իւր աչացը, քըքուհին ալ ճիշդ իւր այրին պէս կը մոռնայ զաւակը, այն զաւակը զոր ինք անհանդուրժելի ցաւերով, ճգնաժամեր անցուցած, կեանքը վտանգի ենթարկած, հազար ու մէկ սրտաճմիրկ ճիչերով ծնած է : Ինչո՞ւ քրիստոնեայք աւելի սէր կուտենան իրենց զաւակաց վրայ, քան թէ մահժտականք, վասն զի մահժտական մայրերը իրենց սէրը տուած են անառակութեան, նոքա աւելի յառաջ գացած են սիրոյ դեղխութեանը մէջ. թէ՛ հարուստ և թէ՛ աղքատ, տիւ և գիւեր իրենց մտածութիւնը, խորհրդակցութիւնը միշտ սիրահարութեան վրայ է. նոքա ընտանեկան կենաց ասպարիզին մէջ աւելի կը յետադիմեն քան թէ կը յառաջադիմեն. իսկ քրիստոնեայ կանայք՝ ընտանեկան սիրոյ տուած են ինքզինքնին :

Սէլիմէի տուանդման լուրը Կ.Պօլսոյ մի քանի լրագրաց մէջ հրատարակուեցաւ. միայն կը յիշեմ «Փունջ» լրագրոյ 1865 թուականի յունիս 26ի 248 թիւն. իսկ միւս լրագրաց թիւերն չեմ յիշեր : Պետրոս նոյն երեկոյ Սէլիմէն յանձնած էր Մարիամի. խեղճ կինը ուրախացաւ վասն զի իւր երկամեայ որդւոյն ընկեր մ'ալ գտած էր : Մարիամ հարցուց Սէլիմէի անունը. իսկ Պետրոս կնքահայրի մը նման պատասխանեց. անունը Նազենիկ է :

Այդ անունը Պետրոսի վախճանեալ մօր անունն էր :

Պետրոս կանխիկ տուաւ երկու ոսկի Սէլիմէի սննդեանը համար և ըսաւ թէ՛ մի քանի օր փողոց մի՛ հաներ, մինչեւ որ վարժուի. ես դարձեալ կուգամ ամսականդ վճարելու : Մարիամ և ոչ մի բան հասկցաւ Պետրոսի խօսքերէն : Այդ օրէն ամբողջ ամիս մի անցաւ. օր մը Յովսէփ Պետրոսի հետ գնաց Սէլիմէն տեսնելու. հայրը տեսաւ իւր զաւակը, սա կը քնանար փայտեայ հին օրօրոցի մէջ. մօտեցաւ նրան, դուրդուրանօք համբուրեց. համբոյրը արթնցուց մանկուհին, բացաւ

աչերը որոնք իւր մօրն աչերուն պէս կապտագոյն մեծ էին : Այս գեղանի մանկուհին տեսնողը՝ նրա խնձորանման այտերը համբուրելու փափաքը կղզար . աչերն եւս չքեղ յօնքեր ունէին : Յովսէփ երկու բազկացը մէջ քիչ մը խաղցնելէ յետոյ թողուց տախտակամածին վրայ և մօտեցաւ Մարիամի որդւոյն , սկսաւ խաղալ անոր հետ ալ : Պէտք է գիտնալ որ այս հասակի էակները շուտ կընտանեան : Մարիամ որ նոյն միջոցին գուլպայ կը հիւսէր , Յովսէփի դառնալով հարցուց . Նազենիկի մայրը ի՞նչ հիւանդութենէ մեռաւ : — Ժանտատենդէ (fièvre typhoïde), պատասխանեց Յովսէփ : — Է՛հ , երբ տարին լրանայ , դարձեալ կամուսնանաւ . ես կարող եմ գտնել քեզ մի գեղեցիկ աղջիկ , կրկնեց Մարիամ : — Ուրիշ անգամ այդ մասին կը խօսինք , աւելցուց Պետրոս դարձեալ շարունակելով իւր խօսքը . այժմ աւելի կարեւոր գործի վրայ խօսելու պէտք ունինք . Նազենիկ իւր ծնողացը ձախորդութեան պատճառաւ գետնէ մկրտուած . այսօր կրնա՞նք այս քրիստոնէական պարտքերնիս կատարելու :

— Ի՞նչպէս չէ . ահա հիմայ կերթամ իմ տան երէցիս իմաց տալու , յարեց Մարիամ ու մեկնեցաւ : Քիչ մը վերջը Նորթադի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ քահանաներէն Տէր Կարապետ Բագրատունի եկաւ Մարիամի առաջնորդութեամբ . այս քահանայն երգիծաբօն մի անձ է . ինչպէս որ իւր զէմքը կը վկայէ , նա աւելի Հրեայի կը նմանի քան թէ Հայու . նախ ողջոյնը տուաւ անծանօթաց երկրին լեզուի ձեւով . նոքա համբուրեցին աջը և քաղաքավարութեամբ ձեռքերնին իրարու միացնելով սենեկին մէկ անկիւնը ոտքի վրայ կեցան , ինչպէս որ Հայաստանցիք սովորութիւն ունին պատուել կրօնաւորներն : Պետրոս իմաց տուաւ որ եկած են որբը միտուել տալու . քահանայն ուրախացաւ և առանց վկայական ուզելու շտապաւ գնաց եկեղեցի պատրաստութիւն տեսնելու , վասնզի նա գտած էր մի ոչխար որուն մորթը պիտի առնուր վրայէն : Քիչ մը վերջը Մարիամ և Պետրոս առին Սէլիմէն և իջան եկեղեցի : Տ. Կարապետ Հայրը մկրտութեան արարողութիւնը կատարեց Պետրոսի կնքահայ-

րութեամբ և անունը դարձեալ Նազենիկ կոչուեցաւ : Մարիամ Նազենիկն առնելով դարձաւ տուն . իսկ Պետրոս մտաւ եկեղեցւոյ սենեակը Տ. Հօր հետ հաշիւ տեսնելու : Տ. Հայրը առաւ թղթի կտոր մը և գրիչ, սկսաւ հաշուեցուցակը պատրաստել . ամբողջ վճարուելիք գումարը 450 զուրուշ էր : Դարձեալ հարստահարութիւնն :

Պետրոս ամբողջապէս վճարեց ու մեկնեցաւ , ուխտելով մէկ մ'ալ այդ քահանային դէմքը չտեսնել :

Նոյն օրը երկու անկեղծ բարեկամներն մեկնեցան Մարիամի տունէն իրենց պաշտօնատեղին , խոստանալով որ երկու օր վերջը դարձեալ պիտի տեսակցին Մարիամի տան մէջ :

Սաաֆինազ իւր զաւկի կորստենէն յետոյ սկսաւ դարձեալ սէր և համակրութիւն ցոյց տալ Յովսէփի . առաջ խորհուրդ կուտար որ թողու այդ ապարանքը ու հեռանայ . իսկ այժմ առաջինէն աւելի կը սիրէր զնա . շատ անգամներ փաշային առջեւ կը գովէր թէ նա շատ հաւատարիմ և աշխատասէր մի ծառայ է

և կը խնդրէր որ Յովսէփի ամսականին վրայ յաւելում լինի . փաշան կը կատարէր Սաաֆինազի խնդիրքը վասն զի իւր չէրքէզուհիներու ամենէն գեղեցիկն էր նա :

Յովսէփի ընտանիքը հայրենիքին մէջ երջանիկ էին . Ժամանակին առատ դրամ կստանային . միմիայն Յովսէփի դէմքը տեսնելու կարօտը կը քաշէին . մէկ տարուան շրջանի մէջ 20 հատ ոչխար ձեռք բերած էին . իրենց աղքատիկ խրճիթը նորոգելէ յետոյ մաս մ'ալ աւելցուցած էին այդ շէնքի : Արջակցիք կը զարմանալին թէ քիչ Ժամանակի մէջ Յովսէփ ի՞նչպէս յաջողած է այդչափ դրամ վաստակել պանդխտութեան մէջ : Յովսէփի ծնողքը կը քաջաւերէին Նրանիկը ըսելով թէ մէկ տարիէն պիտի վերադառնայ Յովսէփ . երանի՛ մեզ որ այնպիսի բարի և աշխատասէր որդւոյ մը տէր ըլլալու բաղդն ունեցած ենք . եթէ Աստուած երկար առնէ մեզ թշուառութիւն և աղքատութիւն տուաւ , մեր խոր ձերութեանը առնէն ալ անշուշտ երջանկութիւն պիտի պարգեւէ մեզ : Այսպէս խաբեպատիր

յոյսերով կը մխիթարուէին , չէին գիտեր որ օր մը աւելի մեծ թշուառութեան պիտի մատնուէին նոքա :

Ե

Պետրոս և Յովսէփ որոշեալ օրը գըտնուեցան Մարիամի տան մէջ : Գրեթէ ամբողջ օրը դադտնի խորհրդակցելէ վերջը , որոշում տուին որ հեռանան Պօլսէ . ուր . — Դէպ ի Ռուսիա :

Պետրոս Մարիամի իմաց տուաւ օր մի քանի ամսոյ համար դործի մը պատճառաւ պիտի երթան հայրենիք . աղաչեցին որ լաւ խնամք տանի Նազենիկի : Մարիամ ընդունեց նոցա խնդիրքը , խոստանալով որ իբրեւ իւր հարազատ զաւակը պիտի խնամէ զնա : Յետոյ Յովսէփ Մարիամի դառնալով ըսաւ . Այժմ հայրական պարտք մ'ալ պէտք է կատարեմ . գիտէք որ մարդուս կեանքին մէջ շատ դժբաղդութիւններ կրնան պատահիլ . կրնայ ըլլալ որ քիչ ատենէն չկարողանամ վերադառնալ հայրենիքէս . բացակայութեանս երկար տարիներէն վերջը երբ տեսնելու

լինիմ , պէտք է որ ճանչեմ զանի . ահա անոր համար նրա մարմնոյն վրայ պէտք է նշան մ'ունենամ : Այս խօսքերէ վերջը Յովսէփ Նազենիկի աջ բազկին վրայ իր սուր դանակին ծայրովը երկու խաչաձեւ նշաններ ընելէ յետոյ , այդ ճեղքերուն մէջ մի քանի կաթիլ սեւ մեղան կաթեցուց : Մարիամ բարակ լաթով մը կապեց վերքը և խնդալով ըսաւ . Ուրեմն հիմա հանգիստ եղիր . եթէ աղջիկդ ողջ մնայ և 50 տարի վերջն ալ դէմդ ելնէ , դարձեալ այս նշանը տեսնելով պիտի ճանչես : Ճշմարիտ է , պատասխանեց Յովսէփ և վերջին անգամ համբուրեց իւր աղջկան այտերը . շատ արցունք թափեց որպէս սպանեալ զաւկի մը դադաղի վրայ ու այսպէս հեռացաւ Պետրոսի հետ :

Երկու օր վերջը Պետրոս և Յովսէփ ռուսական Վօլկա անուն շոգենաւով ճամբայ ելան : Չորս օր Սեւ ծովու կատաղի ալիքներուն վրայ լողոյէ յետոյ Վօլկա անվտանգ իւր խարխիւր թողուց Պաթովի առջև ուր փոքրիկ մի շոգենաւ փոխադրուեցան : Այդ շոգենաւը Ռիօն

գետը մտնելով աւարաւ հանեց զիրենք Փօթիի նաւամատոյցը : Նոյն երեկոյին իջեւանեցին «Քալքասըայա Ռէսթօրացիա» անուն պանդոկը : Այս շէնքը կը գտնուի Փօթիի ամենաստորին փողոցի մը անկիւնը և չըջապատեալ է բողանոյներով և գինետուններով : այս պանդոկը մի կայարան է խաղամուրաց , մարդասպանաց և աւաղակաց , հոն կարող ես գտնել ամեն տեսակ մուլըթիւններէ պաշարուած մարդիկ : Պանդոկապետը մի խարդախ հրեայ էր . վարի յարկին վրայ դարչաւհոտեալ մի սենեակ տուաւ երկու ճամբորդաց , կանխիկ առնելով 60 կոպէկ երկու անկողնոյ համար : Այդ անկողնոյ վերմակները և բարձերը կարծես թէ իւզով ծեփուած էին . մարդ տեսնելէ յետոյ զանոնք , անկարելի էր որ այդ գինեմուլներու հանգստարանի մէջ պառկէր . սենեկին առաստաղէն կախուած էր մրոտած իւզաօտաւ կանթեղ մը և դրանը ետեւ աղտոտ շիշ մը ջուր առանց դաւաթի : Գիշերային խաւարը սկսաւ թագաւորել , երկու ճամբորդներն մտան անկողին :

Առաւօտեան արշալոյսը նոր էր ծագած ,

յանկարծ պանդոկին մէջ ալմալից ձայն մը լսուեցաւ . նոյն վայրկեանին մեր ճանապարհորդներու սենեկին դուռը բացուեցաւ ուժգին հարուածէ մը յետոյ : Պետրոս և Յովսէփ վեր թռան անկողնի մէջէն խռովեալ աչքերնին բացին , տեսա՜ն ոստիկաններու խուռն բազմութիւն մը . պանդոկապետ հրեայն երկու հայերը ցոյց տալով ոստիկանապետին կըսէր . «Այս մարդերէ կախած ունիմ» : Ի՞նչ էր պատահել , ինչո՞ւ հրեայն ձերբակալել կուտար զիրենք , այս մասին բոլորովին անտեղեակ էին նոքա : Ռուս ժանտարմաները երկու կարծեցեալ ոճրագործներն մէջ տեղերնին առած , հրացաններնին դէպի անոնց վրայ բռնած , ելան պանդոկէն դուրս և սկսան երթալ դէպի ոստիկանութեան ապարանք : Ռուս կառավարութիւնն , ըստ բարրարոտական օրինի , առանց բանը ստուգելու նախ և յառաջ ձերբակալեալներն մերկացունել տուաւ և յետոյ սկսան սարսափելի կերպիւ խորադանով ծեծել զանոնք : Բարեւիրտ Պետրոսը սկսաւ ոստիկանապետի ոտքերուն պլլուիլ և աղաչել . բայց այդ

սպային դադանային սիրտը աւելի ամուր էր քան թէ ապառաժ մը . նա կը հրամայէր ժանտարմայից որ շարունակեն հարուածները . երբ խեղճերը անկենդան տարածուեցան քարերուն վրայ , հրամայեց անդուծ ոստիկանապետը որ կառքի մը մէջ դնելով հսկողութեամբ տանին քաղաքին բանտը : Իսկոյն կատարուեցաւ նրա հրամանը :

Արդէն նկարագրած եմ թէ այդ պանդուխտը ի՞նչ բանի կը ծառայէ և ինչպիսի մարդիկ են յաճախորդները : Վարի յարկի սենեակներէ մին վարձած էր Գիւլիգի ծերունի Ռուս մուրացիկ մը . սա բոլոր օրը Փօթիի փողոցներուն մէջ մուրացկանութիւն կընէր և երեկոյին կը դառնար սենեակը : Պանդուխտապետ հրեայն երկու գիշեր առաջ մուրացկանին պառկած սենեկի դրան բանալիի ծակէն կը դիտէ և կը տեսնէ որ ծերունին ոսկիները կը համբէրէր . հրեայն կը հեռանայ , հետեւեալ առաւօտուն իւր դատարկաշրջիկ սինըքոր բարեկամներէն մին կը կանչէ և տեսածը կը պատմէ անոր . երկար խորհրդակցելէ յետոյ վերջապէս մուրացկանը սպաննե-

լու որոշումը կուտան : Դիպուածը այնպէս կը բերէ որ անմեղ ձերբակալեալները նոյն օրը շոգենաւէն ելնելով այդ մարդասպանաց պանդուխտը կիջեւանին և միևնոյն երեկոյին հրեայն այն դատարկաշրջիկ անձի հետ միասին կէս գիշերէ վերջը մուրացկանին սենեակը մտնելով դաշոյնով կտաննեն զնա , և դաշոյնն ալ անծանօթ Հայոց սենեկին կոտորած ապակիէն ներս նետելով կը մեկնին . առաւօտուն ռատիկանք այդ արիւնաներկ դաշոյնը գտած էին անոնց սենեկին մէջ և ահա անոր համար կարծելով թէ նոքա են մարդասպաններն , այնչափ սարսափելի կերպով խարաղանով ծեծած էին :

Յովսէփ և Պետրոս քաղաքի բանտին վիմափոր սենեակներէ միոյն խորին մուշկ մթու թեան մէջ անմխիթար թողուած էին . օրուան պայծառ լուսաւորութեան ժամանակ չէին կարող նոքա իրարու դէմք տեսնել . միայն նեղ պատուհան մը կար որ աւելի ծակի մը նմանութիւն ունէր բոն թէ լուսամուտի . երբեմն արեգակի բարակ շողերը երկշոտ կերպով ներս կը ցոլանային այդ ծակէն , թշուառները մը-

խիթարելու համար, այդ սենեկին յատակը, առաստաղը և շորս կողմի պատերը միակտուր քարէ շինուած էին. նոցա պարանոցէն կախուած էին մէկմէկ ծանր շղթայ և նոցա երկու ձեռաց բազուկները կապուած էին դարձեալ շղթայով. այդ դուրսեան մէջ նոքա կը նմանէին ճիշտ առիւծներու որ փակուած կը լինին երկաթէ վանդակի մէջ: Անցած էր երկու տարի և դեռ հարցաքննութեան չէին ելած. նոցա մօրուքի և գլխի մազերը անկարգ կերպով աճելով, մի ահուելի տեսարան տուած էին անոնց կերպարանքին. անշարժ նստած էին յարգեայ օթոցի մը վրայ որ կը ծառայէր իբրեւ անկողին, մէկ խօսքով, այդ այլանդակ չէնքը կը նմանէր հրէշի մը որոյ թունաւոր շունչը մահ և ստրտափ կազդէր մարդկային կալաց. սպանիչ էր նրա սպառնական նայուածքը. երբ բանտարկեալները դասն կերպիւ կը շարժէին գլուխին, շղթայներու շառաչիւնը արձագանգ կուտար իրենց սրտի բարկութեանը:

Առաւօտ մը, ըստ սովորութեան, երկաթեայ ծանր դուռը ճռնչելով բացուե-

ցաւ. բանտապետը լապտեր ի ձեռին ներս մտաւ մի քանի հրացանակիր զօրքերով: Բանտարկեալները գլուխնին վերցնելով արհամարհական կերպով նայեցան անոնց ու նստան յարգեայ անկողինն վրայ: Նոցա աչքերը լեցուեցան արտասուքով. ջերմ հոսանքը կը թրջէր դէբազդ բանտարկելոյ շղթայակալ ձեռքերը. այդ վիմափոր բանտի մութ խորշերու մէջն, մօտեցաւ բանտապետը, լապտերը դրաւ մի անհիւն, քակեց նոցա շղթայներն ու ըսաւ. ելէ՛ք դուրս, այսօր պիտի տեսնեն ձեր դատաստանը: Հրացանակիր զօրքերը առաջնորդեցին նոցա ի դատարան: Նոյն օրը հարցաքննութիւնը վերջացաւ. դատաւորը պաշտպանած էր զանոնք, վասն զի և ոչ մէկ վկայ կար անդ որ ըսէր թէ նոքա են ռճրագործներն. վերջապէս անպարտ արձակեցին զանոնք նոյն օրը:

Ը

Երկու օր վերջը ճամբայ ելան դէպ ի Թիֆլիս. Դեկտեմբեր ամսոյ մէջ էր այս ճամբորդութիւնը. թանձր ձիւնը ծածկած էր հովիտները և ձորերը. խո-

րերը լեցուած էին ձիւնով . դառնա-
չունչ քամին կատաղաբար կը տեղափո-
խէր ձեան ահագին բլուրները և օդը կը
մթազնէր սառուցային թանձր փոշիով .
կարաւաններու պատասպարութեան համար
չինուած էին յատուկ սուրհանդակա-
տուններ ուր ամեն երկու ժամը անգամ
մը կիջնէին : Սարսափելի է այդ կողմե-
րու երկարատեւ ձմեռը . այս ցամաքա-
յին երկար ճամբորդութենէ վերջը հա-
սան թիֆլիս քաղաք . անդ բաւական ա-
տեն անդործ մնացին վասն զի Վասպու-
րականի պանդուխտ Հայք ալ բազմաթիւ
են թիֆլիսի մէջ . նոքա աստ անդ մշա-
կութեամբ իրենց օրապահիլը հազիւ կըր-
նան հայթայթել : Պետրոս և Յովսէփ ի-
րենց ունեցած դրամը ամբողջապէս վատ-
նած էին . վերջապէս Պետրոս յուսահա-
տեալ թողուց իւր ընկերը , մեկնեցաւ
Ախլցխա դործ մը գտնելու համար . իսկ
Յովսէփ անօթի և մերկ կը թափառէր
Թիֆլիսի փողոցները , առանց զգալու գի-
շերուան սարսափելի ցուրտն . իւր դըժ-
բաղդութեան մտածումն հալածեալ որ
չէր բաժնուեր իրմէ , անողք և հաւա-

տարիմ իւր ստուերին պէս , այս սոսկալի
թշուառութեան մէջ տարօրինակ երա-
նութիւն մը ունեցած կըլլար , եթէ Պե-
տրոս իւր մօտը ըլլար . մտածեց բերել տալ
զնա . բայց ի՞նչ ընէր , իւր թշուառու-
թեան մասնակից ընէր նաեւ զայն . երբ
ցնցոտիներու մէջ կը թափառէր լայնա-
տարած փողոցներուն մէջ , կը գուշակէր
նա թէ ետեւէն եկողները կը դառնային
և մատով զինքը կը ցուցնէին . ամեն
մարդ անոր կը նայէր և ոչ ոք բարեւ
կուտար . անցորդներուն կծու և ցուրտ
արհամարհանքը՝ ցրտաշունչ քամիի մը
պէս նրա մարմնոյն և սրտին կազդէր .
իւր կենացը մէջ ինչպէս սովորած էր չը-
քաւորութեան , հարկ եղաւ նաեւ սովո-
րիլ անօթութեան . երբեմն գլուխը
կուրծքին ծռած և դառն ժպիտով մը
կը մօտենար անցորդաց մի քանի կոպէկ
տղորմութիւն խնդրելու . յանկարծ կզգար
նա ամօթահարութիւն մը ու ետ կը կե-
նար դիտաւորութենէն . յետոյ կսկսէր
ատելութեամբ նայիլ այդ մարդոց . զին-
քը տեսնողները կը հասկնային թէ այս
անձը թշուառական մութացիկ մ'է և

կամ թափառաչըջիկ անառակ մը. Յովսէփայդ վերջինն էր, անպատիւ և տաժա-նելի կերպարան մ'առած էր նա, կեանքը և ընկերային կարգաւորութիւնը իրենց վերջին ըսելիքն ալ ըսին նրա . . . ։ Յովսէփ ամեն բան զգաց, ամեն բանի համբերեց, ամեն բան կրեց, ամեն վիշտ տեսաւ, ամեն ինչ կորսնցուց և ամեն բանի վրայ լացաւ ։ Ալ համակերպեցաւ այնպիսի վիճակի մը որ անտարբերութեան կը նմանի, ինչպէս մահը քունին կը նմանի . ալ և ո՛չ մէկ բանէ մը կը դժուշանար և ոչ մէկ բանէ մը կը վախնար նա . եթէ երկինք իւր վրայ փլչէր, եթէ բոլոր Ափրիանոս իւր վրայէն անցնէր, դարձեալ հոգ չէր ընէր նա . միայն իւր սրտին մէջ խաւարային վիշտ մը կը գոյանար ։ Մայրայեղ թշուառութիւնը լրբութեան աւերթ մը կը դառնայ ։ Թշուառը այնչափ վիշտ կրելէ յետոյ բոլորովին այլափոխուած էր նա . մազերը այնչափ երկընցած էին որ ձակատը ծածկելով յօնքերուն վրայ կ'իյնային . գլուխը դրած էր մի տափակաձեւ ռուսական գլխարկ . երկու աչերուն մէջ կեդրոնական մշտակայ

պըտտում մը կը նշմարուէր բարկացայտ աստղի մը պէս . նայուածքը մթին, բերանը ճմլուած և ահարկու էր . իսկ կերպարանն կը նմանէր դաղանաբարոյ հրամանակալի մը կերպարանին . մէկ խօսքով ցնորեալ մ'էր նա . փողոցներու մէջ անօթի կը թափառէր և երբ տուներէն ռեզանէ աւելցած կերակուրներ փողոցը կը թափէին, նա շան նման կը խլէր նրաւ և կսկսէր կրծել ոսկորներն, մանրելով իւր սուր ատամներով ։

Փետրվար ամսոյ մէջ օր մը սաստիկ ձիւն կը տեղար, սառն քամին հետզհետէ կը սաստկանար . Յովսէփ ցրտէն դողալով, աքսորական Սիպերիացիի մը նման Թիֆլիսի գլխաւոր փողոցին վրայ տեսնուեցաւ . մի քանի վայրկեան յետոյ նա տեսաւ երկձի մի բալխիւր որ սրարչաւ կառաջանար դէպի իւր վրայ . ձիերէն սանձը կը կառավարէր մի զօրապետ և նրա ետեւի կողմը նստած էր իւր ծառան ։ Յովսէփ վազեց ձիւն ճամբուն մէջ տեղը ուսկից պիտի անցնէր բալխիւր . ծնկան վրայ եկաւ, իւր մարմնոյն երեք մասը անկայտացած էր ձիւնի մէջ, միայն

գլուխը և ձեռքերը կերեւէին . բալխիրը մօտեցաւ , ձիերը կեցան , Յովսէփ սրտաձըմիկ ձայնով աղաղակեց . « Ո՛հ , գթութիւն , գթութիւն . Քրիստոսի սիրոյն համար գթաւ ինձ , տէ՛ր » : Նոյն ատեն բալխիրէն ցատկեց երկայնահասակ , սեւ և երկայն մօրուքով 35 տարեկան առոյգ մի անձ . բռնեց Յովսէփի բազուկներէն , մարդասիրաբար վեր առաւ , հրամայեց իւր ծառային . « Առ այս թշուառ Հայը , տար մեր տունը » : Նսրէն նստաւ բալխիրն ու մեկնեցաւ :

Այդ անձը հայազգի զօրապետ (général) Շոյկոֆիկեանն էր :

Փաղաքին ժամացոյցը կէս օր կը զարնէր . զօրապետը վերադարձաւ իւր սովորական պտոյտէն . սրահը մանելէ յետոյ Յովսէփը ներկայացուցին : Շոյկոֆիկեան նրա թշուառ կեանքի վրայ տեղեկութիւն առնելէ յետոյ հրամայեց իւր մատակարարին որ մի ծառայութեան պաշտօն տրուի իւր ապարանքին մէջ : Մատակարարն Ռուբինօֆ անուամբ մի Վրացի երիտասարդ էր . նա անմիջապէս ձեռք մը քիչ գործածուած զգեստ տուաւ նրա

ու ծառաներու մէկին առաջնորդութեամբ խրկեց բաղանիք . անկից սափրիչի մը խանութ մտան : Թշուառը բոլորովին փոխուեցաւ . տեսնողը չպիտի ճանաչէր . ալ եւս չունէր այն գազանային կերպարանքը . կարծես թէ կենդանալով նորէն աշխարհ եկաւ : Նա երէկ գազան մը էր , իսկ այսօր հրեշտակ :

Թ.

Յովսէփ Թիֆլիս ժամանելէն ի վեր անցած էր հինգ տարի . նա ո՛չ նամակ գրեց ընտանեացը և ո՛չ ստացաւ : Ապերախտը բոլորովին մոռցած էր իւր ողորմելի ընտանիքը . կիռք և ուղեւայն սէրը մարած էր նրա սրտին մէջ . ալ եւս չունէր որ և է զգացում գէպի իւր ընտանիքը . նրա ծնողքը հետզհետէ նամակ կուղարկէին ուղղակի Կ. Պոլիս համալ պաշիի սրճարանը , կարծելով թէ հօն է նա . իսկ նրա հայրենակիցները ամեն անգամ կը պատասխանէին թէ Յովսէփի ո՛ւր ըլլալը յայտնի չէ , նա հեռացած է Պոլսէն : Յովսէփի հայրենակիցները համոզուած էին թէ նա Սասֆիինաղի ձեռօք կորսուած էր .

բայց այս լուրը երբէք չէին տարածայնէր, վախճալով բարբարոս թուրքերէն որ մի գուցէ զիրենք ալ փորձանքի մը հանդիպցունեն :

Յովսէփի ընտանիքը հայրենիքին մէջ ծանր պարտուց տակ ճնշուելէ յետոյ, իրենց ունեցած ոչխարներն և նորոգած խրճիթնին ամենքն ալ վաճառելով պարտքի փոխարէն տուած էին շնորհիւ վաւխառու Հայոց . անկից յետոյ բոլորովին աղքատացած իրենց օրապահիլը հայթայթելու բոլորովին անկարող վիճակի մէջ, կը հեծէին անօք և անմխիթար : Նոցա սրտին մէջ փշրուեցան այն բոլոր երանական յոյսերը, այն բոլոր ջերմ բաղձանքները որ ունեցած էին իրենց միակ որդւոյն վրայ . անկից յետոյ նոցա չըրթունքներէն կը բլթէին անդադար անէծք և դատապարտութիւն . միայն Նրանիկ վրէժխնդիր չէր դէպի իւր ամուսինը, նա անարատ էր մնացել իւր սրտի դատողութեանց մէջ : Անցաւ տասն տարի ևս, եղաւ ամբողջ 15 տարի Յովսէփի իւր հայրենիքէն հեռանալը . օր մը Թիֆլիսի Մշակ լրագրոյ մէջ Կ. Պօլոյ Պատրիարքարանի

մի շրջաբերական ծանուցագիրը կարդաց Համեստափայլ Տիկին Շուրիճիկեան . այդ թուականին զօրապետը բացակայ էր Թիֆլիսէ . նա կը գտնուէր Կարսի կողմերը վերջին ռուս-թրքական պատերազմին առթիւ : Մշակ այս շրջաբերականը Մաւրիս լրագրոյ չեմ յիշեր որ թիւէն առնելով արտատպած էր . ահաւասիկ պատճէնը . — «Վանայ գաւառէն բնիկ Արջակ գիւղցի, Սամուէլեան Յովսէփ անուն ազգային մը ամուսնացեալ, 1863ին հայրենիքէն Կ. Պօլիս գալով տարի մը վերջը անյայտացած է և չգիտցուիր թէ ո՞ր է, ո՞ղջ է թէ մեռած : Յիշեալ ազգայինն այժմ 35 տարեկան, միջահասակ, դէմքը բարեձեւ և պիսակաւոր, խաժակն և յօնքերն ու ընչացքն գորշագոյն են : Կը յանձնարարուի արգոյ աղգայնոցս որ եթէ երբէք յիշեալին ո՞ր, ողջ կամ մեռած լինելուն մասին ունին տեղեկութիւն, բարեհաճին իմաց տալ Ազգ. Պատրիարքարանին ի գիտութիւն» : Տիկինը անմիջապէս կանչեց Յովսէփը, ցոյց տուաւ նրա Պատրիարքարանի շրջաբերականը : Յովսէփ ամօթէն երկու ձեռքը գոցեց

աչքերը ու սկսաւ արցունք թափել. ասի հարուած մ'էր իրեն, վասն զի նա խաբած էր իւր տէրը թէ ամուսնացեալ չէ: Անմիջապէս Պր. Գրիգոր Արծրունեոյ (Մշակ լրագրոյ խմբագիր) խնաց տրուեցաւ. նա ալ անմիջապէս գրեց Կ. Պօլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի թէ այդ անձը կը գտնուի Տփղիս և թէ քիչ օրէն պիտի խրկուի իւր հայրենիքը. Պատրիարքարանէն ալ գրուեցաւ Վանայ Առաջնորդին և անկէ ալ Արշակ գիւղ:

Ռուսո-թրքական պատերազմը վերջանալու վրայ էր այդ միջոցին. զօրապետ Շուկովնիկեան փառաւոր յաղթութիւններէ յետոյ Էրզրումի առջեւ Հասան Լալաի մէջ ժանտատենդէ բռնուելով վախճանած էր. Տիլիսն Շուկովնիկեան իւր զինուորական եղբօր Միքայէլ Միանասրեանցին պատմեց Յովսէփի մասին, յոյս տալով Մշակ լրագիրն: Նա հրամայեց Յովսէփի որ առանց յապաղելու ճամբայ ելնէ հայրենիք: Յովսէփ խոստացաւ և սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել. բայց յանկարծ մտաբերեց նա իւր հաւատարիմ բարեկամ Պետրոսը որուն վրայ տեղե-

կութիւն մը չունէր: Մտաւկարար Ռուբինօֆի յանձնարարութեամբ մի նամակ ուղարկեց Ախալցխայի աւագերէցին. հինգ օր վերջը Ռուբինօֆ ընդունեց պատասխան Պետրոսի մասին: Պետրոս Ախալցխա հասնելով յաջողած էր կաշիի գործարան մը մտնել աշխատելու. բայց այս նամակ հոն հասնելէն վեց ամիս առաջ յանկարծ հիւանդանալով տեղւոյն հիւանդանոցը փոխադրուած և վերջապէս այնտեղ մեռած էր: Թշուա՛ն Պետրոս: Յովսէփ երբ լսեց նրա մահուան լուրը, սկսաւ ջերմաջերմ արտասուք թափել, ալ եւս իւր աչքին ո'չ հայրենիք կերեւէր և ո'չ աշխարհ. նա միայն Պետրոսի հաւատարիմ գտնուեցաւ, անոր համար աչքերը արտասուք հոսեցին, կարծեց թէ անտէր մնաց ինք աշխարհիս վըրայ, վասն զի քանի քանի անգամներ նա իւր կեանքը ազատած էր, կենացը թըշուառ մասին մէջ նա օգնած էր իրեն. մէկ խօսքով նրա պահապան հրեշտակ եղած էր: Ո՛ր բարեսիրտ Պետրոս, շատ տարիներէ ի վեր արդէն հեռացած էիր քու հայրենի երկրէդ, երկար տարիներ

Թափառեցար երկրէ երկիր անմիթար և հալածեալ անձի մը պէս . թո՛ղ արքայութեան մէջ ներուի քու մարդկային յանցանացդ . թո՛ղ երկինց հրեշտակները մխրթարեն զքեզ ու թշուառ ընտանիքդ : Ամեն մարդ մայր մ'ունի որ է հօղ . ահա Պետրոս ալ յանձնուեցաւ իւր մօրը : Թո՛ղ անմահ լինի նրա յիշատակը :

Յովսէփ յուսահատեալ ճամբայ ելաւ : Իւր սեւ մօրուքի մէջ սկսեւ էին արդէն նշմարուիլ սպիրտակ մոզեր . իւր մտածութիւնը անդադար սիրտը կը տանջէր և կըսէր ինքնիրեն . Ի՞նչ երեսով պիտի ներկայանամ ծնողաց , կնոջ և որդւոյս , ի՞նչպէս պիտի ցուցնեմ իմ ամօթալի և կնճռոտ ճակատս . ես արժանի չեմ այդ ազնիւ մարդոց մէջ մտնելու . իմ անցեալը տխուր է , իսկ ներկայ կեանքս ալ պիտի լինի անցեալի չարունակութիւնն . երանի՜ թէ աւելի ծանր դժբաղդութեան չենթարկուիմ : Ահա այսպիսի երեւակայութիւններով միջադեպ , ցուպ ձեռքն , ուղեւորի պարկը ուսն , ճանապարհորդելէ յետոյ , հասաւ Արջակ գիւղը ուր մշտաւ դանդաղ և յամր քայլերով : Նա

փողոցէ փողոց թափառելէ յետոյ , մեծ դժուարութեամբ գտաւ իւր հայրենի խրճիթը , վասն զի 17 տարի բացակայ ըլլալուն պատճառաւ յիշողութենէն ելած էր : Դողդեղալով մօտեցաւ խրճիթի դրան , տեսաւ որ օտար ընտանիքներ կը բնակէին այնտեղ . ոչ ոք ճանաչեց զինքը . երիտասարդ կանայք կը փախչէին անկէ , կարծելով թէ օտարական մ'է նա . երկարատեւ անչարժ մնաց դրանը մէջ ուր քիչ մը վերջը մի ալեւոր անձ երեւցաւ : Յովսէփ հարցուց իւր ծնողաց մասին . ծերունին անմիջապէս գտաւ Նրանիլը . Յովսէփ ներկայացաւ անոր վայրենի հերոսի նման , իսկ Նրանիլ անկէ աւելի թշուառացած էր . խեղճ կնոջ երեսի գոյնը անօթութենէն դեղնած , դալկացած , մագաղաթի գոյն էր ստացել . նրա մոզերուն մէջ ալ կը տեսնուէին ձերմակի հեռքեր և առհասարակ ամբողջ կերպարանքին մէջ կը փայլէր մի առանձին վսեմութիւն . նա ուրախալի զարմանքով գրկեց զՅովսէփ , ու րախութեան արցունքի հետ դժբաղդութեան ժպիտ մը փայլեցաւ նրա դալկահար գէմքի վրայ : Վաշխառու Հայոց կողմանէ Յովսէփի խրճիթը

գրաւուելէ յետոյ , հայրը գիւղին ծայրը չինած էր մի փոքրիկ սենեակ . այդ շէնքը աւելի ախոռի կը նմանէր քան թէ սենեակի : Յովսէփ հարցուց Երանիկի թէ ո՞ր էն ծնողքը . Երանիկ նոցա մահուան գոյժը տուաւ :— Իսկ որդի՞ս , յարեց Յովսէփ : — Այն ալ երեք ամիս առաջ ճամբայ ելաւ քեզ գտնելու համար . մինչև ցարդ նամակ առած չեմ , չեմ գիտեր թէ ո՞ր է . բայց Վահրամ իւր մօրը հաւատարիմ է , նա երբէք անմխիթար չթողուր զիս . նրա գողտրիկ սիրտը պաշտելի է : Բայց կը խաբուէր Երանիկ , վասնզի հայրըն ինչ , որդին նմին նման :

Արջակցիք իմանալով Յովսէփի գալուստըն , հետզհետէ սկսան այցելել . այդ խեղճերն ալ ունէին պանդխտութեան մէջ երկար տարիներ տառապող իրենց սիրելիներն . մին կը հարցնէր իւր որդին , միւս մը իր այրը , երրորդ մը իր եղբայրը . Յովսէփ անգոհացուցիչ պատասխաններ կուտար վասն զի նա Կ . Պօլսէ բաժնուած էր շատ տարիներ առաջ : Երբ երիտասարդ կանայք այն անգոհացուցիչ լուրերը կառնէին իրենց ամուսիններու

վրայօք , նոցա դէմքի խորշոմներուն մէջէն արտասուաց հեղեղներ կը թաւալէին . ուրախութեամբ կը մտնէին կիսակործան խրճիթի դռնէն և տրտմութեամբ դուրս կենէին . կարծես թէ սիրելեաց մահուան գոյժը առած էին :

Ժ

Այժմ դառնանք Վահրամի (Յովսէփի որդին) վրայ մի տեղեկութիւն տալ ընթերցողացս :

Վահրամ իւր հօրը պէս մեծ թշուառութիւն կրելէ յետոյ , Պօլիս կը հասնի . հայրենակիցներուն կը գիմէ իւր կորուսեալ հօրը վրայ տեղեկութիւն մ'առնելու համար . ամեն անոնք որ կը ճանչէին Յովսէփը , կէտ առ կէտ պատմեցին իւր հօրը անցեալը . պատմեցին նաեւ Սաաֆինազի մասին : Վահրամ երկար ատեն թափառեցաւ Պօլսոյ մէջ , տեսաւ որ անկարելի էր գտնել իւր հայրը , ստիպուեցաւ գործ մը գտնել :

Կիրակի օր մ'էր . Վահրամ իր բարեկամներու առաջնորդութեամբ գնաց բո-

զորքական Հայոց ժողովարանը որ կը գլուխ-
նուր իսկիւտարու Սէլամյէ թաղի Ս.
Խաչ եկեղեցւոյ ետեւի կողմը: Վահրամի
առաջնորդողները Վասպուրականցի չէին,
նոքա Բարբերդէն կ'ս ժամու ճանապարհ
հեռի գտնուող Հիւսէյինիկ անուն գիւղէն
էին. ամեն կիրակի նոքա կը յաճախէին
բողոքականաց ժողովարանը: Սովորական
աղօթքէն վերջը, Նիկոմիդիացի Կարա-
պետ Պատուելիի ներկայացուցին Վահ-
րամը. Պատուելին մեծ համակրութիւն
ցոյց տուաւ թշուառ պանդխտին. Կար-
ծես թէ երկար տարիներէ ի վեր կը
ճանչէր զինքը. անշուշտ այդ համակր-
ութիւնը զինքը որսալու համար էր:
Պատուելի Կարապետ միջահասակ, սե-
ւադէմ, մօրուսաւոր, 35—36 տարեկան
մի անձ է. աջ կողմի այտին վրայ ունի
կլորիկ երկու հատ մազոտ սեւ նշաններ:
Ձինքը ճանչել ուզողներուն դիւրութեան
համար կը դնեմ այստեղ իւր նկարագը-
րութիւն: Երբ իսկիւտարի փողոցներուն
մէջ հանդիպիս այս նկարագրած անձիս,
գիտցիր որ Պատուելի Կարապետն է. նա
երկայն բարտըսիս մը հագած է, գլուխը

դրած է համիտիյէ նարնճագոյն ֆէս մը.
իւր դէմքէն աւելի աճեւ են իւր կօշիկ-
ները որոնք 45 հարիւրդամեթրի չափ
երկայնութիւն ունին. մազերն ուսերուն
վրայ կը ծածանին և բարերարի մը կոպա-
սեն որ սանտրուին: Մտաւորական աշխա-
տութիւնն ստիպած է զինքը գլուխը ծը-
ռելու որով միշտ գետինը կը նայի թէ և
բարձր նիւթերու վրայ կը խորհի գրեթէ
միշտ ձեռքն ունի՝ կապտագոյն հովանոց
մը զոր անձրեւի ատեն չը բանար որպէս
զի չը թրջի հովանոցը. աջ թեւին տակը
միշտ ունի ոսկեգօծ Աւետարան մը. Կար-
ծես թէ իւր մարմնոյն անբաժանելի մէկ
մասն է այն. երկայն բարտըսիսին դրսի
գրպաններէն կը տեսնուին ամեն լեզուէ
լրագիրներ, թուղթեր և գիրքեր զորս
այնչափ տարիներէ ի վեր կը կարդայ և
չի կրնար լինցնել. . . : Իր դէմք ելնող-
ներուն խորհրդաւոր ժպիտներ կը նուր-
բէ. այդ ժպիտներէ մարդ կարող է հաս-
կընալ թէ Պատուելի Կարապետ ի՞նչ
ըսել կուզէ. ըսել կուզէ թէ «Եկէ՛ք, դուք
ալ միացէ՛ք Աւետարանական Սուրբ ժո-
ղովրդեան որ երջանիկ ըլլաք սւ երկնից

արքայութիւնը վայելէք :» Այս Պատուելին բաւական համարումս ստացած է Պօլսոյ մէջ , մանաւանդ ռամիկ մասին մէջ . ինքզինքը պուէտ յորջորջած է վասն զի նա կը կարգայ միշտ Հոմերոս , Վիրգիլիոս , Ուրատիոս , Ուլիսոս և այն ամեն քերթողներն որոնց տնունները ՈՍ կը վերջանան :

Վահրամ անմիջապէս սպասաւորութեան սլաշտօնի կոչուեցաւ Հ... դպրոցին մէջ 8 մէճիտ ամաականով : Վարժարանի տեսուչն էր Պատուելի Կարապետ . Վահրամի ընելիք գործը ցոյց տալէ առաջ , նա յանձնեց Վահրամի մի Աւետարան , մի Աստուածաշունչ և մի Երգարան ու ըսաւ անոր . — Ահա քեզ ասպարէզ իմաստութեան և ճշմարիտ Քրիստոնէութեան : Վահրամ կարծեց որ Հ... դպրոցին մէջ իբրեւ աշակերտ կընդունուէր և ոչ թէ թողակաւոր ծառայ : Վահրամ իր շահուն համար առերես ընդունած էր բոլորքականութիւնը . ժամանակին իւր ամաականը կընդունէր . մէկ տարուան մէջ 15 ոսկիի չափ դրամ աւելցնելով խրկած էր իւր մօրը :

Պատուելի Կարապետ իր տանը մէջ ունէր 16 տարեկան որբ աղջիկ մը . բոլոր ընտանեկան գործերը նա կը կարգադրէր : Վահրամ ամեն անգամ կը տեսնէր ուէր այդ աղջկան հետ , վասն զի Պատուելիի բնակութիւնը Հ... դպրոցին մէջ էր : Վահրամ օր մը բացարձակապէս իմաց տուաւ սպասուհւոյն թէ ինքը սիրահարած էր . սպասուհին այս խօսքը երբ լսեց , ալ Վահրամի օձիքը չթողուց . անկից յետոյ սկսան ամեն կիրակի երեկոյեան աղօթքէն վերջը շրջագայութեան ելնել դէպի իճատիլէի կողմերը : Յարգելի Կարապետ տեսնելով իւր սպասաւորաց սիրահարութիւնը , առաջարկեց նոցա որ ամուսնանան . Վահրամ ընդունեց այս առաջարկը սա պայմանով որ ամուսնանալէ վերջը իւր կնոջ հետ պիտի վերադառնայ հայրենիք . աղջիկն ալ փոխադարձաբար ընդունեց այս առաջարկը : Մի քանի օր վերջը ժողովարանի մէջ կատարուեցաւ նշանխօսութիւնն ի ներկայութեան բաղմաթիւ բողոքականաց : Անկից յետոյ Վահրամ սկսաւ հարսանեաց պատրաստութիւն տեսնել . մէկ կողմէն

Պատուելի Կարապետի կինը իւր գործածուած շրջագգեսաները կը նուիրէր աղջկան իբրեւ օժիտ , միւս կողմէն Պատ. Կարապետ իր հնամաջ գգեսաները կուտար Վահրամի :

Հինգշաբթի երեկոյ մ'էր . ժողովարանին մէջ ծանուցում եղաւ թէ կկրակի օր Վահրամի հարսանեկան հանդէսը պիտի կատարուի և կը խնդրուի որ բարեպաշտ ժողովուրդն ալ ներկայ գտնուի . ամենուն դէմքին վրայ երեւաց մի շնորհակալութեան ժպիտ : Վահրամ ալ անհաւատարիմ գտնուեցաւ իւր հօրը նման . նա երբէք իմաց չտուաւ մօրը որ պիտի ամուսնանայ , ասկերախտ զաւակ . միթէ՞ չբաւեց երկար տարիներ քու մօրդ կրած թշուառութիւնը Յովսէփի համար : Ամեն ինչ պատրաստ էր . եկաւ հասաւ այն օրը որ պիտի պսակուէին . ցերեկուան ճաշի հրաւիրուեցան մի քանի երեւելի բողոքականներ . երեկոյին պսակի արարողութիւնը կատարեց Պատ. Կարապետ : Այս հանդէսը աւելի կը նմանէր պարզ խնջոյքի մը քան թէ հարսանեաց հանդիսի . երբեմն ատենադանութիւններ կընէին ,

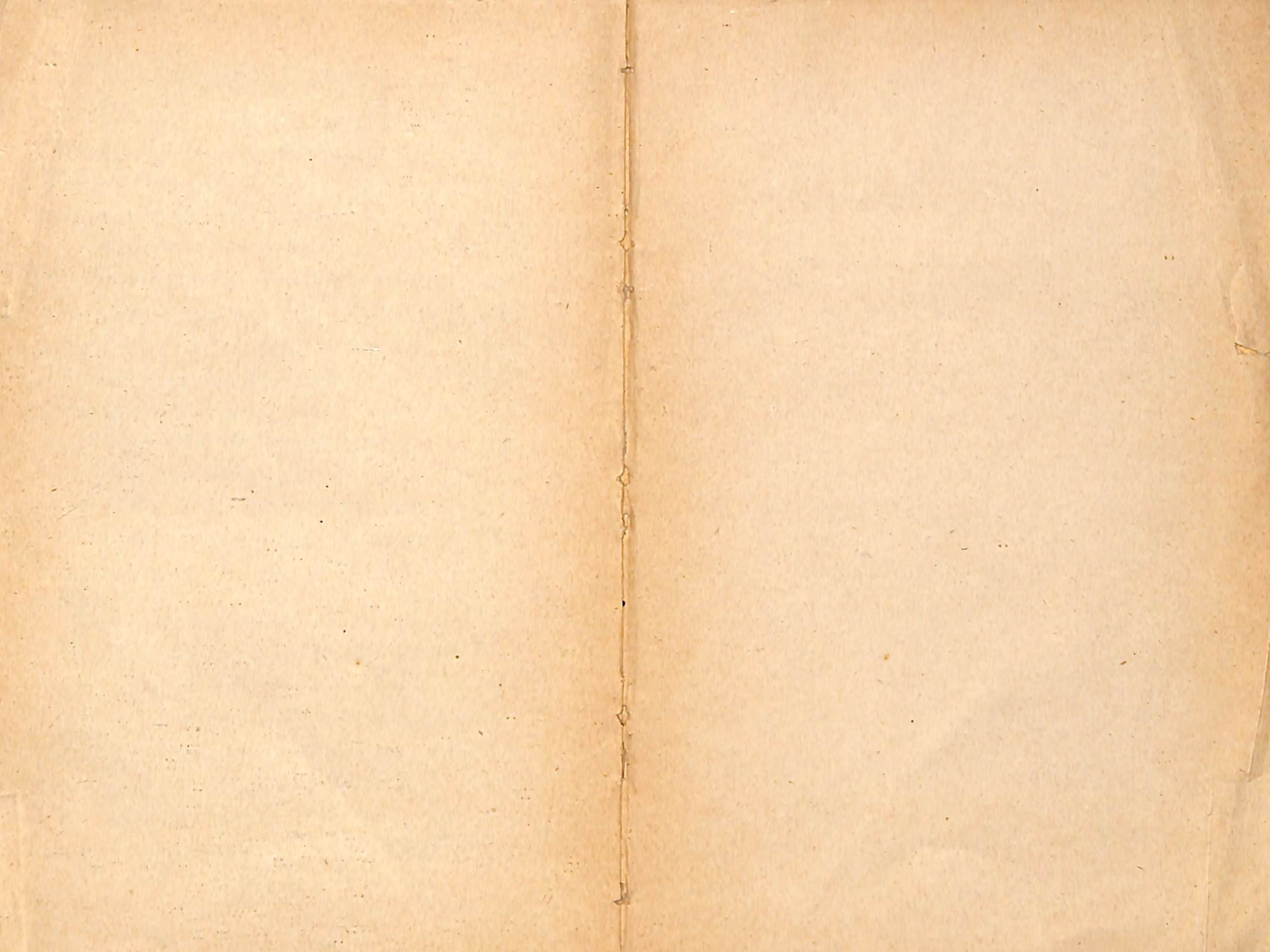
երբեմն ալ տէրունական երգեցողութիւն . այսպէս վերջացնելով հանդէսը , հիւրերը մեկնեցան : Սա ալ պէտք է յիշել թէ եղած այլ և այլ ծախքերը Պօրտ ընկերութեան սնտուկին կը վերաբէրէին :

Քիչ մը վերջը նորապսակը մօտան իրենց առաջաստը :

Յատուկ սենեակ մը տուած էին աղջկան կարասեօք միտտեղ . Վահրամ սենեկին մէջ հայելիի մը բոլորտիքը զարդարեալ պատկերները սկսաւ աչքէ անցունել . յանկարծ իւր աչքին երեւաց մի լուսանկար պատկեր թաւիչեայ փոքրիկ շրջանակի մը մէջ զետեղուած : Վահրամ հարցուց իւր ընկերուհւոյն թէ այդ կենդանագիրը ո՛ւրիկէ ձեռք անցուցած է : Ահ , պատասխանեց աղջիկը հառաչելով . ատի իմ կուրուսեալ հօրս պատկերն է : Վահրամ վայրկեան մը կանգ առաւ , կարծես թէ կայծակնահար եղած էր . յետոյ շարունակեց զարմացմամբ . Ուրեմն եթէ այդ լուսանկար պատկերը քու հայրդ է , ես ալ քու եղբայրդ եմ : Ի՛նչ սարսափելի և անակնկալ դիպուած . անշուշտ կը դուշակեա , ընթերցո՛ղ , որ Վահրամի կնութեան

առած աղջիկը նոյն ինքն Սէլիմէն էր :
Երբ նա հազիւ տասը տարեկան եղած էր,
Մարիամ մեռած և նրա մի բողոքական
գրացւոյն միջոցաւ Նազենիկը յանձնուած
էր Պատուելի Կարապետի խնամակալու-
թեան . իսկ այդ պատկերը Յովսէփ տը-
ուած էր Մարիամի իւր վերջին տեսալ-
ցութեան ժամանակ . Մարիամի մեռնե-
լէն յետոյ ալ Նազենիկ առնելով Յովսէփի
կենդանագիրը կը պահէր . եթէ աշխար-
հի վրայ ունէր մի նուիրական բան , այն
իւր հօրը պատկերն էր զոր կը յուսար օր
մը գտնել . բայց դիպուածը այնպէս բե-
րաւ որ փոխանակ հայրը գտնելու, գտաւ
նա իւր եղբայրը որ իրեն ամուսին ա-
ռած էր :

Հետեւեալ առաւօտուն Վահրամ ա-
ռանց իմացնելու Նազենիկի , մեկնեցաւ .
չատ ամիսներ սպասեց Նազենիկ որ դառ-
նայ Վահրամ : բայց նա յաջողած էր փախ-
չիլ հայրենիք . Վահրամ գտաւ այնտեղ
իւր հայրը և մայրը : Իսկ անկից յետոյ
ի՞նչ եղաւ Նազենիկ . ընթերցողը թերևս
մի օր իմանայ այդ մի ուրիշ գրքի մէջ :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0246458

